

VILNIAUS UNIVERSITETAS

FILOLOGIJOS FAKULTETAS

Vaiva Žukauskaitė

Konceptualiosios laiko metaforos lotynų kalboje

Bakalauro darbas

Darbo vadovas lekt. A. Keturakis

Vilnius, 2020

Turinys

Ivadas	4
1. Konceptualiosios metaforos teorija.....	7
1.1. Kognityvistinė metaforos samprata	7
1.1.1. Kalbos ir mentalinių struktūrų sąveika.....	7
1.1.2. Tradicinė ir šiuolaikinė metaforos teorija	8
1.2. Kas yra konceptualioji metafora?	9
1.3. Konceptualiųjų metaforų tipai	12
1.4. Konceptualiosios metaforos teorijos kritika	14
2. Konceptualiųjų laiko metaforų analizė lotynų kalboje	16
2.1. Laikas erdvėje.....	16
2.1.1. Horizontalioji laiko ašis	17
2.1.2. Vertikalioji laiko ašis	22
2.1.3. Kodėl reikalingos dvi laiko ašys?	25
2.2. Kitos laiko metaforos.....	26
2.2.1. LAIKAS YRA OBJEKTAS.....	26
2.2.2. LAIKAS YRA MEDŽAGA.....	29
2.2.3. LAIKAS YRA TURTAS	31
2.2.4. LAIKAS YRA TALPYKLA.....	34
2.2.5. LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS	37
2.3. Metaforinė laiko samprata lotynų kalboje	39
Išvados	42
Literatūra.....	43
2.4. Šaltiniai.....	43
2.5. Mokslinė literatūra.....	44

Santrauka.....	46
Summary	47

Ivadas

Darbo objektas – konceptualiosios laiko metaforos lotynų kalboje. Bakalauro darbe pagal kokybinius kriterijus romėnų raštijoje ieškoma dėsningai pasikartojančių konceptualiųjų metaforų, tiriamą jų raiška. Šių metaforų lingvistinė analizė gali papildyti mūsų suvokimą apie romėnų kultūrai būdingą laiko sampratą.

Darbe keliami tikslai:

1. Pasitelkus raktažodį **tempus** iš tekstyno išgauti kalbinių duomenų, kuriais remiantis būtų nustatytos konceptualiosios laiko metaforos lotynų kalboje;
2. Surinktos medžiagos ribose įrodyti, jog lotynų kalboje laiko konceptui iš esmės būdinga metaforinė raiška;
3. Sugrupuoti įsitvirtinusių metaforinę vartoseną pagal konceptualiųjų metaforų tipą;
4. Nustatyti dažniausiai vartojamas konceptualiąsias laiko metaforas.

Tyrimo metodas. Darbas yra paremtas tekstynų lingvistikos metodu. Bandant ieškoti metaforinių konceptų perkėlimo lotynų kalboje pasitelktas Pakardo humanitarinio instituto sudarytas tekstynas, apimantis iš esmės visus iki 200-ųjų mūsų eros metų lotynų kalba sukurtus literatūrinius tekstus bei dalį tekstų iš vėlyvosios antikos¹. Šie tekstai yra autentiška 362 lotyniškai rašiusių antikos autorių medžiaga, todėl gali būti laikomi svariu liudijimu apie mąstymo modelius, būdingus lotynų kalbos vartotojams antikoje.

Šiame darbe konceptualiosios laiko metaforos analizė atliekama per tikslo srities (angl. *target domain*) (žr. 1. 2.) raktažodį. Atsižvelgiant į darbo apimtį ir neautomatinę renkamos medžiagos apdorojimo būdą nuspręsta nuosekliai per visą tekstyną ieškoti tik vieno raktažodžio, kuris galėtų leisti aptikti dažniausiai vartojamas konceptualiąsias laiko metaforas. Padarius prielaidą, jog tokio pobūdžio pavartojimai dažniausiai galėtų būti randami subjekto ir tiesioginio objekto pozicijose, paieška buvo susiaurinta darbui su tekstynu pasirinkus raktažodį **tempus**, kurio

¹ Šis tekstynas nėra specialiai pritaikytas tekstynų lingvistikos tyrimams, t.y. jis sudarytas iš išlikusių antikos tekstų lotynų kalba, o ne pagal konkrečius kriterijus (tematiką, žanrą etc) atrinktos medžiagos, todėl tam tikra tekstynų lingvistikos tyrimuose įprastai pateikiama informacija, pavyzdžiui, tikslus tekstyną sudarančių žodžių skaičius arba kada datuojami ankstyviausi ir vėlyviausi į tekstyną įtraukti tekstai, nėra pateikiama.

sutampančios vienaskaitos nominatyvo ir akuzatyvo formos leistų aptikti esmingiausius vartosenos dėsniumus mažesnėje imtyje.

Nuosekliai nagrinėjant kiekvieną tekстыne aptiktą kolokacinę eilutę su raktažodžiu *tempus*, pasitelkiama metaforos atpažinimo metodika **MIP(VU)** (angl. *metaphor identification procedure*)², kuomet nustatoma, ar konkrečiame junginyje su raktažodžiu *tempus*, leksinis vienetas yra pavartotas metaforiškai, t. y. šis metodas yra paremtas žodžio kontekstinės ir pagrindinės, konkrečios, fizinės reikšmės lyginimu (Urbonaitė 2017b: 9).

Tokio pobūdžio darbuose išvados apie tiriamą medžiagą daromos remiantis rezultatais, išgautais iš didelės apimties autentiškų empirinių duomenų, todėl metaforos, jų pasiskirstymas pagal ištakų sritis, metaforų kalbinė raiška gali būti ištirtos kiekybiškai ir kokybiškai objektyviai (Urbonaitė 2017b: 6). Vis dėlto, nors pasirinktas metodas leidžia sistemiškiau tirti metaforas, net ir taikant MIP(VU) atskirti kontekstines ir pagrindines (bazines) reikšmes nėra paprasta, todėl paklaidos galimybė tyrime išlieka.

Pagrindinė literatūra. Šio darbo konceptualiųjų laiko metaforų analizė remiasi 1980 m. George Lakoffo ir Mark Johnsono veikale „*Metaphors We Live By*“ pirmą kartą suformuluota konceptualiosios metaforos teorija. Veikalo autorių iškeltus teiginius apžvelgia ir naujausiais tyrimais papildo Zoltán Kövecsesas (2017). Tvirtą metodologinį pagrindą šio darbo tyrimui padeda Justinos Urbonaitės daktaro disertacija (2017) ir autorės sudarytas išsamus metaforos identifikavimo procedūros MIP(VU) aprašas (2015). Įvairiems lotynų kalbos metaforiniams konceptams dėmesio yra skyręs William Michael Shortas (2018), kuris 2016 m. tyrė romėnų kultūrai būdingas erdvines laiko metaforas iš antropologinės perspektyvos.

Temos aktualumas. Konceptualiosios metaforos teorija nėra nauja, todėl tyrimų apie metaforinį konceptų perkėlimą galime rasti daug ir įvairių: vienuose iš jų, surinkus atskirose šiuolaikinėse kalbose vyraujančius atvejus, papildomas mūsų suvokimas apie Vakarų kultūrai būdingus mąstymo modelius, kitur gretinami dvejose kalbose neatsitiktinai panašia leksine raiška

² Tyrėjų grupė (Pragglejaz Group 2007) pristatė metodą identifikuoti metaforas. Pasitelkus šį metodą vykdoma metaforiškai pavartotų žodžių (leksinių vienetų) lingvistinė analizė diskurse. Vėliau MIP nustatyti metaforinės vartosenos identifikavimo žingsniai buvo papildyti Vrije universiteto mokslininkų ir pavadinti MIPVU (Urbonaitė 2015, 3).

pasižymintys konceptai, trečiuose apsiimama nagrinėti konceptualiąsias metaforas, kurios yra būdingos konkrečiam diskursui.

Kita vertus, darbai nagrinėjantys konceptualiąsias metaforas senosiose, ypač lotynų ar senovės graikų, kalbose yra kur kas rečiau pasitaikantys. Priežasčių, lemiančių tokį mažą išsamių tyrimų skaičių, nereikia ieškoti toli: visų pirma, tiriant senąsias kalbas, mus varžo kartais sunkiai interpretuojama, be išimties rašytinė medžiaga,³ taip pat neabejotinai darbą apsunkina ir gimtakalbių ar kalbos vartotojų, kurie leistų surinktą medžiagą visapusiškai patikrinti bei įvertinti, nebuvimas. Galiausiai, egzistuojantys lotynų kalbos žodynai ir tekstynai ne visuomet atitinka reikalavimus, kuriuos mokslininkai kelia metaforų tyrimo įrankiams šiuolaikinėse kalbose.

Darbo struktūra. Šį darbą sudaro du pagrindiniai skyriai: teorinis ir tiriamasis. Pirmajame skyriuje trumpai supažindinama su kognityvine kalbos ir metaforos samprata, pristatomos esminės konceptualiosios metaforos teorijos (KMT) prielaidos ir pagrindiniai principai, konceptualiųjų metaforų tipai bei teorijos kritika. Antrasis skyrius skirtas tekstyno medžiaga paremtai konceptualiųjų laiko metaforų analizei lotynų kalboje. Darbo pabaigoje pateikiamos išvados, suformuluotos pagal tiriamojoje dalyje išnagrinėtus ir sugrupuotus konceptualiųjų metaforų vartosenos atvejus. Darbe yra 2 paveikslai.

³ Čia taip pat reiktų atkreipti dėmesį į šnekamosios ir rašytinės kalbos skirtį. Analizuodami rašytinę, įvairių literatūros žanrų paveiktą medžiagą galime netinkamai įvertinti paprasčiausius poetinius pasakymus, kalbos puošmenas, palaikydami juos nuosekliais vartosenos modeliais. Kita vertus, literatūroje gana retai pasitaikantys atvejai, gali būti klaidingai suprasti kaip pavieniai ar nesisteminiai, nors galėję būti gausiai vartojami šnekamojoje kalboje arba neišlikusiuose raštuose, o poetų ar prozinkų buvę praleisti vien dėl savo kasdieniškumo ir neoriginalumo.

1. Konceptualiosios metaforos teorija

1.1. Kognityvistinė metaforos samprata

1.1.1. Kalbos ir mentalinių struktūrų sąveika

Įvairios patirtys lydi žmogų visą jo gyvenimą. Jį supantis pasaulis jo, kaip individo, pirmiausia yra patiriamas fiziškai: vaizdai, garsai, kvapai ar skonis yra fiksuojami joslėmis, jaučiamas karštis, šaltis ir skausmas. Žmogus bando suvokti save erdvėje, juda pats ir geba judinti kitus objektus. Siekdamas integruotis tarp kitų žmonių, mokosi tinkamai interpretuoti socialinę ir kultūrinę aplinką. Augant neišvengiamai susiduriama su vis sudėtingesniais reiškiniiais, todėl prireikia būdų savo patirtis grupuoti. **Žmogus suvokia pasaulį jo reiškinius kategorizuodamas.**

Toks kategorizavimas būdingas ir kalbai. Dar XX a. pradžioje amerikietiškosios antropologijos tėvas Franz Boasas mąstė, jog įvairios kalbos skirtingai apibrėžia pamatines patirčių grupes, o tokios klasifikacijos nebūtinai suvokiamos sąmoningai. Pasak Palmerio, Boasas gramatikos paviršiniuose sluoksniuose įžvelgė mentalinių vaizdų išraišką. Nors Boasas 1911 m. nagrinėjo principą, kuriuo kalbose atsispindi kalbėtojų mintys arba mąstymas, vėlesniuose darbuose jis taip pat svarstė galimybę, kad ir kalbėtojų mintys gali būti nulemtos esamų lingvistinių kategorijų⁴. Autoriaus manymu, kalbą galima suvokti kaip mąstymo apraišką, o „visiškai lingvistinis tyrimas yra dalis išsamaus pasaulio žmonių psichologijos tyrinėjimo“ (Boas 1966 apud Palmer 1996: 11).

Kognityvinės lingvistikos ištakos siekia XX a. antrąją pusę. Kaip mokslų šaka ji susiformavo struktūralistinių idėjų priešpriešoje. Kognityvistai priešinosi idėjai, jog žmogaus protas turi specialų įrankį išmokti ir vartoti kalbą, o kalba yra uždara ženklų sistema, kurios

⁴ XX a. pradžioje buvo suformuluota kalbos reliatyvumo hipotezė, klaidingai pavadinta Sapiro ir Whorfo vardu, kuri vėliau buvo išskaidyta į dvi jos atmainas: stipriąją (lingvistinis determinizmas) ir silpnąją. Nuosaikiąją atmaina teigė, jog kalba yra būtina norint suprasti žmogaus pasaulėžiūrą, o skirtumas kalboje reiškia skirtumą socialinėje tikrovėje (Sapir 1929, 207). Radikaliąją atmaina plėtojo deterministinį požiūrį, kad mintims išraišką suteikia kalba ir todėl jas formuoja. Pagal Whorfą, minčių ir idėjų formavimasis nėra savarankiškas ir racionalus procesas, jį nulemia konkrečios kalbos gramatika ir žodynas (Whorf 1956, 212-214). XX a. viduryje JAV lingvistikoje įsitvirtino kalbos universalumo idėjos ir lingvistinio reliatyvumo hipotezė savo radikalia forma laikyta klaidinga. Vis dėlto, antroje XX a. pusėje pažengus kognityviniams mokslams hipotezė vėl susilaukė susidomėjimo. Vienas iš tyrėjų, perėmusių labiau deterministinius kalbos reliatyvumo principus buvo konceptualiosios metaforos teorijos bendraautorius G. Lakoffas.

elementai nusakomi per jų tarpusavio santykius. Jie tvirtino, kad šiems duomenims apdoroti naudojami pažintiniai gebėjimai yra panašūs į tuos, kurie naudojami atliekant kitas nelingvistines užduotis, o kalbinių reiškinių apdorojimas yra nulemtas **giles konceptualios struktūros, t. y. kalba suprantama kaip žmogaus kognityvinių gebėjimų dalis.**

1.1.2. Tradicinė ir šiuolaikinė metaforos teorija

Naujas požiūris į kalbą leido naujai pažvelgti ir į metaforą. Metaforos teoriją galima skirti į tradicinę ir šiuolaikinę. Shorto manymu, naujausi vadinamosios „antros kartos“ kognityvinių mokslų pasiekimai leidžia kelti prielaidą, jog metafora gali veikti kaip esminis taškas, kuriame susikerta lingvistinė ir vizuali reikšmė (Short 2016: 382). Remiantis pirmiausia lingvistiniais duomenimis, aptikta, jog žmogaus konceptualioji sistema iš prigimties yra metaforiška (Lakoff & Johnson 2003: 5).

Tradiciskai⁵ metafora buvo suvokiama kaip išskirtinai **tik kalbos** fenomenas, tropas, būdingas ne paprastai ir kasdieninei, o vaizdingai, literatūrinei kalbai. Kitaip, reikšmės perkėlimu paremtas dekoratyvus pasakymas kalboje vartojamas daugiausiai retoriniais ar poetiniais sumetimais (Plg. McArthur 1992: 653 apud Urbonaitė 2017: 20).

Pagal Kalbotyros terminų žodyną šis žodžio ar posakio reikšmės perkėlimas pagrįstas **išoriniu, paskirties ar kitokiu panašumu**: „metafora, būdama tarsi sutrauktas, labai kompaktiškas palyginimas, teikia kalbai daug vaizdingumo, labai didina jos išraiškingumą, nes pavadinimamojo ir įvardijimo pamatu imamo dalyko panašumas gali remtis įvairiausiais, kartais ir visai netikėtais bruožais. **Dėl to metafora yra vienas iš populiariausių meninės kalbos tropų, pededančių sukurti labai įtaigius vaizdus:** *Užmigo žemė, tik dangaus / Negęsta akys sidabrinės* (Maironis)“ (Gaivenis K. & Keinys St. 1999: 122-123).

⁵ Tiesa, jau antikoje buvo nuomonių, jog metafora nėra vien kalbos puošmena. Zankeris pastebi, jog, nors antikoje metaforos buvo suprantamos kaip skirtos *ad inlustrandam atque exordnandam orationem* (padailinti ir išpuošti kalbą) (Cic. *De or.* 3. 152), tiek Aristotelis, tiek Ciceronas jas apibūdina per drabužiams būdingas sąvokas. Pavyzdžiui, Cicerono veikalo *De Oratore* veikėjas Krasas palygina: kaip kad rūbai visų pirmiausia buvo sukurti atremti šalčiui, o tik po to juos pradėta dėvėti dėl grožio, taip ir metafora, iš pradžių buvo naudojama naujiems daiktams pavadinti, o vėliau pradėti vartoti kalbos puošybai (Cic. *De or.* 3. 15). Taigi jau prieš daugiau nei du tūkstančius metų buvo pastebėta metaforos lingvistinė funkcija – užpildyti leksines spragas kalbos sistemoje (angl. *naming*) (Zanker 2016: 165; plg. Urbonaitė 2017a: 32-33).

Vis dėlto, pagal Lakoffą ir Johnsoną, metaforos savo prigimtimi yra fundamentaliai konceptualios, o metafora kalboje tėra antrinis dalykas⁶ (Lakoff & Johnson 2003: 273). Šiam darbui aktualios metaforos pagal senąją apibrėžimą dažnai būtų suprantamos kaip mirusios dėl vaizdingumo stokos: „dalies žodžių reikšmės metaforiškumas yra išblukęs. <...> Tai vadinamosios leksinės (leksikalizuotos, negyvos) metaforos“ (Gaivenis K. & Keinys St. 1999: 122-123). Pasak Urbonaitės, tradiciniu požiūriu konvencinės metaforos stokoja semantinės galios ir pasižymi aukšto laipsnio konvencionalumu, todėl kalbos vartotojai sunkiai atpažįsta tokius atvejus kaip „metaforas“ ar metaforinę vartoseną⁷ (Urbonaitė 2017a: 20). **Konvencinėmis, šiuolaikinėmis** arba **nepoetinėmis** metaforomis šiame darbe vadinami tie atvejai, kurie tradiciniu požiūriu dėl vaizdingumo stokos visai nebūtų laikomi metaforomis arba būtų suvokiami kaip „mirusios“ metaforos, tačiau būtent jie yra šiuolaikinės metaforos teorijos tyrimų objektas. Tokias metaforas reikalinga atskirti nuo **tradicinių, poetinių, dekoratyvių** metaforų.

Lakoffas ir Turneris teigė, jog toks konvencinių metaforų laikymas „mirusiomis“ yra nesupratimas, kylantis dėl požiūrio, kad gyviausi ir aktyviausi mūsų suvokime yra tie dalykai, kurie yra sąmoningi. Priešingai, gyviausi, giliausiai įsitvirtinę, produktyviausi ir stipriausi yra tie dalykai, kurie veikia taip automatiškai, kad yra nesąmoningi ir nereikalauja pastangų (plg. Lakoff & Johnson 2003: 273). Pasak autorių, vienas iš konvencinių metaforų gyvumo mūsų pažinimo struktūrose įrodymų yra tai, kad jos aptinkamos poetinėje kūryboje ir, jeigu tokios metaforos neegzistuos mūsų konceptualioje sistemoje, mes negalėtume suprasti poetinės kalbos (Lakoff & Turner 1989: 130; Lakoff & Johnson 2003: 7). Taigi nepoetinės metaforos yra „gyvos“ pačia fundamentaliausia prasme (Lakoff & Johnson 2003: 56).

1.2. Kas yra konceptualioji metafora?

⁶ Svarbu atkreipti dėmesį, jog šiuolaikiniams metaforų tyrėjams tokia dvimatė metaforos samprata (metafora mąstyme ir metafora kalboje) neatrodė pakankamai išplėtotą, kadangi buvo neatsižvelgta į metaforos funkciją komunikacijoje. Urbonaitė aprašo Steeno išplėtotą trimatį metaforos modelį: „**lingvistinė funkcija** – užpildyti leksines spragas kalbos sistemoje (angl. *naming*), **konceptualioji funkcija** – suteikti konceptualius giliau reiškiniams, reikalaujantiems netiesioginio supratimo (angl. *framing*), **komunikacinė funkcija** – sukurti alternatyvų požiūrį apie tam tikrą dalyką ar referentą (angl. *perspective changing/changing*)“ (Urbonaitė 2017a: 32-33).

⁷ „Thus a much more comprehensive approach would be to treat metaphor in language as potentially but not necessarily conceptual, i.e. depending on metaphor conventionality and other contextual aspects of metaphor use, metaphorical expressions may or may not instantiate conceptual cross-domain mapping“ (Urbonaitė 2017a: 24-25).

Konceptualiosios metaforos⁸ teorija (KMT) seka XX a. antrosios pusės kalbos filosofų kognityvistų darbais. KMT pamatus padėjo amerikiečių mokslininkai Lakoffas ir Johnsonas 1980 m. nuosekliai aprašydami teorijos principus savo veikale „*Metaphors We Live By*“. Vis dėlto, labai svarbu atskirti „*Metaphors We Live By*“ nuo pačios KMT, kuri po knygos išleidimo tiek pačių teorijos pradininkų, tiek kitų mokslininkų buvo nuolat pildoma ir tikslinama naujais empiriniais duomenimis (Kövecses 2017, 13).

KMT remiasi prielaida, kad konceptualiosios metaforos atspindi mūsų mąstymo dėsningumus. Kadangi tokie metaforiniai pasakymai yra sistemiškai susiję su metaforiniais konceptais mąstymo struktūrose, tirdami metaforinius pasakymus kalboje galime tirti metaforinių konceptų kilmę ir bandyti suprasti metaforinę savo veiksmų prigimtį (Lakoff & Johnson 2003: 4, 7). Teorijos autoriai teigia, jog konceptualiosios metaforos yra įsitvirtinusios kasdienėje vartosenoje (ibid., 273). Frotscheris konceptualiasias metaforas apibūdina kaip tai, kas sugrupuoja konvencines metaforas⁹ pagal fundamentalias ir schematizuotas, kultūriškai sąlygotas kasdienes patirtis.

Konceptualiosios metaforos esmė yra vieno dalyko (paprastai abstraktaus) suvokimas ir patyrimas per kitą dalyką („*understanding and experiencing one kind of thing in terms of another*“) (Lakoff & Johnson 2003: 6). Konceptualioji metafora – sistemiškas atitikimų rinkinys tarp dviejų patyrimų sričių. Dalis elementų ir tarp jų esančių ryšių yra perkeliama iš ištakų srities (angl. *source domain*) į tikslo sritį (angl. *target domain*) (Kövecses 2017: 14). t. y. konkrečioji ištakų srities žodžio reikšmė padeda suvokti abstraktesnę tikslo srities žodžio reikšmę (plg. Urbonaitė 2017b: 8).

Pagal koncepto perkėlimo schemą A YRA B, koncepto perkėlimas užrašomas MEILĖ YRA KELIONĖ, LAIKAS YRA PINIGAI, GINČAS (DISKUSIJA) YRA KARAS. Lakoffas ir Johnsonas teigia, jog anglų kalboje diskusija (angl. *argument*) (tikslo sritis) **struktūriškai** yra suvokiama kaip karas (ištakų sritis). Iš pirmo žvilgsnio galėtų pasirodyti, jog ginčas tėra karo atmaina, tačiau žodinis ginčas ir ginkluotas konfliktas – skirtingi dalykai, kadangi jų metu atliekami skirtingo pobūdžio

⁸ Kai kurie šiuolaikiniai metaforų tyrėjai vartoja terminą kognityvinės metaforos (angl. *cognitive metaphors*), tačiau šiame darbe pasirinktas ir toliau bus vartojamas labiau įsigalėjęs terminologinis variantas - konceptualiosios metaforos (angl. *conceptual metaphors*)

⁹ Čia reikėtų atkreipti dėmesį, jog konvencinių metaforų vartojimas nebūtinai aktyvuoja metaforinę konceptualizaciją (Urbonaitė 2017a: 24-25).

veiksmi. Kadangi metafora yra ne tik mūsų vartojamuose žodžiuose, bet ir pačiame diskutavimo koncepte, karo konceptas – įprastas būdas ginčytis ir kalbėti apie ginčą (Lakoff & Johnson 2003: 5-6). Lakoffas ir Johnsonas konceptualiąją metaforą GINČAS YRA KARAS iliustruoja tokiais pavyzdžiais: *attack a position, indefensible, strategy, new line of attack, win, gain ground etc* (ibid., 8). Nors ir nesama fizinės kovos, yra žodinė, o ginčo struktūra – puolimas, gynyba, kontrataka *etc.* – to atspindys.

Tokia šneka mums neatrodo poetinė, įmantri ar retorinė, veikiau tiesioginė (angl. *literal*), kadangi pats koncepto perkėlimas glūdi giliai mūsų mąstyme ir yra leksikalizuojamas nesąmoningai. Taigi apie ginčą kalbame ir dalyvaujame jame taip, kaip ir per ką jį suprantame, o GINČAS YRA KARAS yra metafora, kadangi ji įsitvirtinusi mūsų kultūrai būdingoje konceptualiojoje sistemoje. Lakoffas ir Johnsonas mums siūlo pabandyti įsivaizduoti kultūrą, kurioje ginčiuose nesama nugalėtojų ar pralaimėjusiųjų, nėra jokios prasmės pulti ar gintis (ibid.,: 5-6, 65).

Visų pirma, diskusijos konceptas yra metaforiškai struktūruotas, suprantamas ir išreiškiamas veiksmiais pagal karo konceptą, todėl kalba taip pat perima metaforinę jo struktūrą. Per šį koncepto perkėlimą (angl. *mapping*) elementai ir ryšiai tarp tų elementų ištakų srityje sutinka su elementais ir jų ryšiais tikslo srityje (Kövecses 2017: 15). Vis dėlto, ištakų srities koncepto struktūra yra pritaikyta tikslo sričiai **tik dalinai** (angl. *partially structured*). Jeigu struktūrinis atitikimas būtų visiškas, vienas konceptas būtų ne tik suprantamas per kitą, bet iš tiesų būtų tas pats konceptas. Pavyzdžiui, laikas nėra pinigai. Jeigu laikas buvo iššvaistytas kažkokiais veiklais, kuri vėliau pasirodys nenaudinga, jo neįmanoma susigrąžinti. Pasaulyje nerasia laiko bankų. Galima kitam žmogui skirti dalį savo laiko ir tikėtis iš jo tokio paties kiekio laiko mainais, tačiau ne to paties laiko ir t. t. Taigi, dalis metaforinio koncepto neatitinka ir negali atitikti (Lakoff & Johnson 2003: 14).

Toks sistemingas vieno elementų atitikimas būtinai **paslepia** kitus, perkėlimui neaktualius ištakų srities koncepto elementus. Jis leidžia mums susikoncentruoti tik į tuos aspektus, kurie dera prie metaforos (angl. *consistent*) (ibid., 10).

Kadangi tikslo srities konceptai yra sąlyginai sudėtingesni, kompleksiški ir dažnai abstraktūs, ištakų srities konceptas, kurio dalis elementų lieka nepanaudota, negalėtų išpildyti mūsų poreikio įvairiapusiškai pažinti, suvokti ir kalbėti apie savo patirtis. Taigi konceptas arba visa konceptų grupė gali būti apibūdinama ne viena, o keliomis atskiromis metaforomis. Kognityvinės lingvistikos tyrėjai įrodė, jog konceptualiosios metaforos įprastai veikia kartu, idant

būtų sukurta veikianti ir visapusiška koncepcija, t.y. būtų apimti įvairūs sudėtingo koncepto aspektai, kurių negalima suvokti per vieną metaforą (Short 2018: 55). Lakoffas ir Johnsonas greta pateikia dvi konceptualiasias metaforas anglų kalboje THE MIND IS A MACHINE ir THE MIND IS A BRITTLE OBJECT. Pasak autorių, per pirmąją metaforą suprantame, jog žmogaus protas turi *įjungimo/išjungimo būsenas, pajėgumą ir produktyvumą, vidaus mechanizmą, energijos šaltinį*. Dėl antrosios metaforos anglų kalboje galima protą suvokti ir apie jį kalbėti atsižvelgiant ir į žmogaus psichologinę būseną (Lakoff & Johnson 2003: 29). Šios metaforos kaip sistema paprastai pasižymi koherencija (angl. *coherent*): kiekviena metafora leidžia suvokti tam tikrą metaforiškai apibrėžto koncepto dimensiją, o jos neapimtos dalys išreiškiamos per kitas metaforas (Short 2018: 55, plg. Lakoff & Johnson 2003: 46). Taigi, nors visiškas metaforų nuoseklumas yra retas, jų koherencija yra įprasta (ibid., 97).

1.3. Konceptualiųjų metaforų tipai

Lakoff'as ir Johnson'as konstruodami KMT išskiria tris rūšis: **struktūrinės, erdvinės ir ontologinės metaforos**. Tiesa, tam tikras metaforas dėl nepakankamai apibrėžtų kriterijų dažnai sudėtinga priskirti konkrečiam tipui¹⁰. Mano manymu, taip pat ir todėl, kad įvairios tikslo srities konceptualizacijos, siekiant kuo artimiau jas pažinti, vienu metu gali būti konstruojamos iš skirtingų tipų metaforų. Šiame darbe nėra siekiama konkrečias metaforas tiksliai suskirstyti į tipus, tačiau tai yra naudinga norint užfiksuoti ir kalbėti apie jų vartosenos kilmę, dėsningumus ar metaforinių konceptų sandarą.

Struktūrinių metaforų (angl. *structural metaphors*) atveju vienas konceptas yra metaforiškai konstruojamas pagal kitą konceptą (Lakoff & Johnson 2003: 15). Šiam metaforų tipui priskiriami anksčiau minėti pavyzdžiai MEILĖ YRA KELIONĖ, LAIKAS YRA PINIGAI, DISKUSIJA YRA KARAS. Struktūrinės metaforos leidžia mums suprasti abstraktų konceptą pasitelkiant kitą, gerai struktūrizuotą ir aiškiai apibrėžtą konceptą. Pasak Lakoffo ir Johnsono, šio tipo metaforomis ne

¹⁰ Vokiečių lingvistė Ch. Baldauf pastebi vieningų kriterijų, pagal kuriuos metaforos būtų priskiriamos išskirtiems konceptualiųjų metaforų tipams, trūkumą. Autorės pasiūlytą klasifikaciją sudaro atributinis, ontologinis, vaizdinis-scheminis ir konsteliacinis metaforų tipai (Baldauf 1997 apud Dabrickytė 2012: 15-16).

tik galime išplėtoti konceptą geriausiai, bet ir rasti tinkamas priemones išryškinti tam tikrus jo aspektus, o kitus nuslėpti (ibid., 62-63).

Antrasis konceptualiųjų metaforų tipas yra **erdvinės metaforos** (angl. *orientational metaphors*). Didžioji dalis esmingiausių žmogui konceptų remiasi vienu ar keletu erdvinių metaforų (ibid., 18). Kitaip nei struktūrinės metaforos, kuriomis vienas konceptas konstruojamas pagal kitą konceptą, erdvinės metaforos organizuoja visą konceptų sistemą kitos sistemos atžvilgiu. Jų pavadinimas remiasi šiam tipui priklausančių metaforų ryšiu su orientacija erdvėje: *aukšty-n-žemyn, į-iš, pirmyn-atgal, prieš-už, ant-po, centras-periferija*. Erdvinės metaforos yra pagrįstos mūsų kūno patirtimi, t. y., kaip suvokiame savo kūną ir jo veiksmus fizininėje aplinkoje. Tokia erdvinė orientacija nėra sąlyginė, jos pagrindą sudaro mūsų fizinės ir kultūrinės patirtys¹¹ (ibid., 2003: 15).

Pavyzdžiui, žmogaus laikysena, kuomet jis yra linksmas ir pasitempęs vs. liūdnas ir susilenkęs, sveikas ir stovintis vs. sergantis/miręs ir gulintis, yra pagrindas erdvinėms metaforoms, kuriose teigiami dalykai susiję su buvimu „aukštai“, o neigiami – su buvimu „žemai“: *pakilo nuotaika/esu pakylėtas* ir *nukabinęs nosį/jaučiuosi prislėgtas*¹². Erdvinės metaforos gali susiformuoti iš įvairių fizinių patirčių: sąmoningumas – viršuje, nesąmoningumas – apačioje (žmonės ir dauguma žinduolių miega gulėdami, o nemiegodami – stovi); kontrolės turėjimas – viršuje, o neturėjimas – apačioje (dydis įprastai koreliuoja su fizine jėga, o nugalėtojas kovoje paprastai yra ant viršaus); daugiau – viršuje, mažiau – apačioje (sukrovus medžiagą arba daiktus vieną ant kito, jų *lygis pakils*). Kai kurios erdvinės metaforos susieja fizinės ir socialines patirtis: aukštas statusas – viršuje, žemas – apačioje: *karjeros viršūnė, pasiekė dugną* (ibid., 16-18).

Paskutinyasis konceptualiųjų metaforų tipas – **ontologinės metaforos** (angl. *ontological metaphors*). Šio tipo metaforos paremtos mūsų patirtimi su fiziniais objektais ir medžiagomis. Atsirinkę abstrakčių patyrimų dalis gebame jas suvokti kaip esybes ar substanciją, o tai leidžia mums nurodyti savo patirtis, jas kategorizuoti, grupuoti, skaičiuoti, taigi, taip pat ir apie jas galvoti. Pavyzdžiui, nors kalnas neturi aiškių ribų, mes vis tiek jį suvokiame kaip atskirą ribas turintį

¹¹ Lakoffas ir Johnsonas teigia, jog, nors ir *aukšty-n-žemyn, pirmyn-atgal* opozicijų prigimtis yra nulemta fizikinių dėsnių, jomis kuriamos erdvinės metaforos įvairiose kultūrose gali varijuoti (Lakoff & Johnson 2003: 15).

¹² Vietoje Lakoffo ir Johnsono pateiktų pavyzdžių anglų kalboje, naudojami darbo autorės adaptuoti lietuviški pavyzdžiai.

objektą. Lakoffas ir Johnsonas teigia, jog žmogui reikalinga nustatyti dirbtines ribas, kurios apribotų fizinius reiškinius ir juos atskirtų nuo kitų, kadangi mes patys save taip suvokiame – kaip paviršiaus ribojamas esybes (angl. *bounded entities*). Ontologinės metaforos yra būtinos bandant racionaliai suvokti įvykius, veiksmus, emocijas, idėjas *etc.*, todėl jų kalboje itin gausu, be anksčiau minėtų funkcijų jos taip pat leidžia nurodyti aspektus, priežastis, užsibrėžti tikslus ir paskatinti veiksmu (Lakoff & Johnson 2003: 26-28). Pasak teorijos autorių, įvykiai ir veiksmai metaforiškai konceptualizuojami kaip **objektai**, veiklos – kaip **medžiagos**, o būsenos kaip **talpyklos** (ibid., 31).

Talpyklų metaforos (angl. *container metaphors*) – ontologinių metaforų potipis, kurio pagrindas žmogaus, odos atskirto nuo išorinio pasaulio, poreikis suvokti kitus dalykus kaip save patį – turintį vidų ir išorę. Kambarį arba namą aiškiai identifikuoti kaip talpyklą nėra taip sudėtinga, kadangi matome juos ribojančias sienas, tačiau talpyklos metaforos kur kas giliau slypi, pavyzdžiui, miško sąvokoje. Lakoffas ir Johnsonas pastebi, kad ir medžiagos gali būti suprantamos kaip talpyklos: įlipus į vonia, įlipama į vandenį. Ir vonia, ir vanduo yra talpyklos, tačiau skirtingų rūšių. Vonia yra OBJEKTAS TALPYKLA (angl. *container object*), o joje esantis vanduo – MEDŽIAGA TALPYKLA (angl. *container substance*). Net mūsų matymo laukas yra konceptualizuojamas kaip talpykla ir pats konceptualizuoja tai, ką mes matome tarsi būdami jo viduje, kadangi, kuomet žiūrime į kažkokią erdvę, matymo laukas nustato tos teritorijos ribas (ibid., 30-31).

Bene lengviausiai ontologinių metaforų tipui priskiriamos metaforos, kuriomis fizinis objektas yra apibūdinamas kaip asmuo. **Personifikacija** leidžia mums per žmonių motyvus, būdą ir veiksmus suprasti daugybę patirčių, susijusių su nežmogiškomis esybėmis (ibid., 34-35). Tokiu būdu galime sakyti, pavyzdžiui, *laikas gydo* ar *laikas išmoko*.

1.4. Konceptualiosios metaforos teorijos kritika

Konceptualioji metafora teorija privertė kalbos tyrėjus naujai pažiūrėti į metaforą ir iš esmės supurtė per beveik du su puse tūkstantmečio įsitvirtinusi tradicinį požiūrį, todėl, natūralu, susilaukė tiek pagrįstų, tiek mažiau pagrįstų prieštaravimų. Pasak Lakoffo ir Johnsono, galimas konceptualiosios metaforos egzistavimas stoja priešais pažodines ir objektyvistines reikšmės bei pažinimo sampratas (Lakoff & Johnson 2003: 274). Teorijos autoriai neslepia, kad tolimesniam jos pagrindimui reikalingi išsamūs tarpdisciplininiai tyrimai (ibid., 248).

Visų pirma, nemaža dalis kritikos yra skirta „*Metaphors We Live By*“, o ne pačiai KMT (Kövecses 2017, 13). Teorijos autoriai buvo kritikuojami dėl introspekcijos ir lingvistinės

medžiagos, kuria remiasi teorija: Lakoffo ir Johnsono pavyzdžiai nebuvo paimti iš natūralios šnekos, t. y. trūko realių empirinių duomenų, todėl pirminiai teiginiai galėjo atrodyti spekuliatyvūs (Urbonaitė 2018b, 8). Šiuo metu jau yra tyrimų, kurie įrodo konceptualiųjų metaforų egzistavimą įvairiose kalbose ir kultūrose.

Kadangi metaforiškumas yra laipsniškas (Hanks 2006 apud Urbonaitė 2015: 2) ir esama skirtingų požiūrių į metaforą ir metaforiškumą, mokslininkų nuomonės sprendžiant, ką reikėtų laikyti metafora, dažnai išsiskyrė ir šie sprendimai priimti remiantis intuicija, o ne aiškiu ir skaidriu metodu. Taigi trūko visuotinai nustatytos procedūros, kuria sekdami metaforų analitikai galėtų įrodyti vienų ar kitų konceptualizacijų buvimą. Dabar tokios metaforos identifikavimo procedūros kaip MIP(VU) yra plačiai aprašytos ir nuolat pildomos ar adaptuojamos skirtingoms kalboms.

Šiame tyrime metodologiškai siekiama išvengti išvardintų trūkumų, t. y. pavyzdžiai išgaunami iš tekstyno, todėl pagal juos išskiriamos metaforos yra paremtos autentiška lingvistine medžiaga ir atspindi realią vartoseną, o šių metaforų identifikavimo procedūra yra skaidri ir mažiau priklausoma nuo tyrėjo intuicijos.

2. Konceptualiųjų laiko metaforų analizė lotynų kalboje

Lakoffas ir Johnsonas tirdami konceptualiąsias metaforas dėmesio skyrė ir laiko metaforoms. Pasak autorių, mūsų laiko patirčių kilmė yra natūrali, o šios patirtys suvokiamos išskirtinai **beveik tik metaforiškai**, o laiko metaforinė konceptualizacija veikia trimis būdais: (1) per laiko suerdvinimą (angl. *spatialization*) bei metaforas (2) LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS ir (3) LAIKAS YRA PINIGAI (Lakoff & Johnson 2003: 118-199). Kadangi Lakoffo ir Johnsono teorija remiasi pirmiausia anglų kalbos medžiaga ir pavyzdžiais, šie būdai suprasti ir kalbėti apie laiką nebūtinai yra universalūs. Šio darbo analize siekiama patikrinti, ar autorių išskirtų konceptualiųjų laiko metaforų galima aptikti ir lotynų kalboje, taip pat tekstynų lingvistikos metodu bandoma atrasti ir kitų romėnų kultūrai būdingų laiko metaforinio konceptualizavimo atvejų. Šiame tyrime remiantis KMT autorių aprašytais konceptualiųjų metaforų tipais (žr. 1. 3) atlikta 3516 tekстыne aptiktų kolokacinių eilučių su raktažodžiu *tempus* analizė.

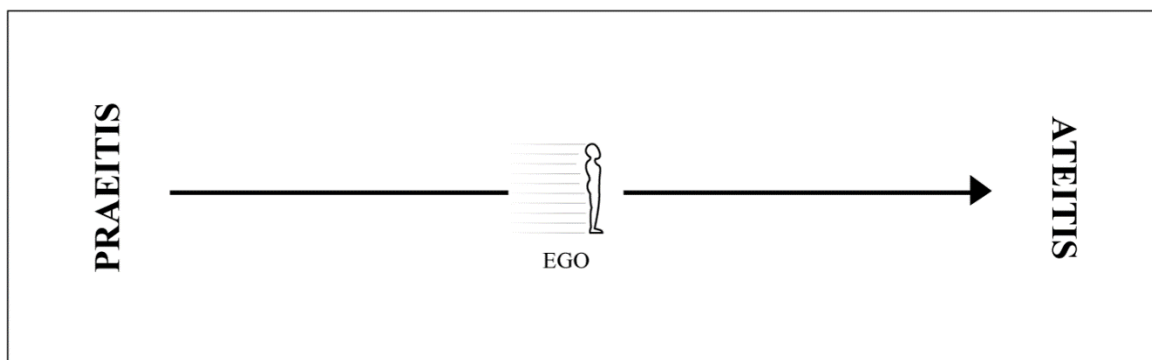
2.1. Laikas erdvėje

Erdvinių laiko metaforų esmė – suvokti tam tikrus itin sudėtingo laiko koncepto aspektus, pritaikant jam sąvokas, kurių pirminė reikšmė yra skirta apibūdinti erdvę. Mano manymu, būtent dėl savo gausumo ir įprastumo, šis metaforinis koncepto perkėlimas dažnai gali likti neatpažintas. Kuomet kalbame apie kitas konceptualiąsias metaforas, susiduriame su problema, ar jos tikrai atitinka tik konceptualiosioms metaforoms keliamus kriterijus ir nėra viso labo dekoratyvios poetinės metaforos, tačiau, pavyzdžiui, LAIKAS YRA OBJEKTAS ERDVĖJE metaforų atveju iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad jų iš viso nereikėtų laikyti metafora. Tokių metaforų vartoseną atrodo pernelyg įprasta ir visai nedekoratyvi. Pavyzdžiui, tokiuose prielinksniuose junginiuose, skirtuose laikui nusakyti, kaip *post paucos dies* ar *sub vesperum* vargiai išvelgtume kažką metaforiško. Vis dėlto, savo pirmine reikšme prielinksniai *post* ir *sub* nusako santykį erdvėje, o jų vartoseną su laiko leksika yra perkeltinė. Shortas teigia, jog metaforinis laiko suerdvinimas lotynų kalboje nėra unikalūs reiškiny, o tokio pobūdžio metaforinė konceptualizacija yra būdinga daugeliui tipologiškai nesusijusių kalbų, tačiau būdai, kuriais ji reiškiamą kalboje nebūtinai yra vienodi: gali skirtis erdvinių laiko metaforų paplitimas ar pasiskirstymas (Short 2016: 398-399). Šių kalbų vartotojai skirtingai suvokia erdvę, todėl šis skirtumas atsispindi ir jų laiko koncepte.

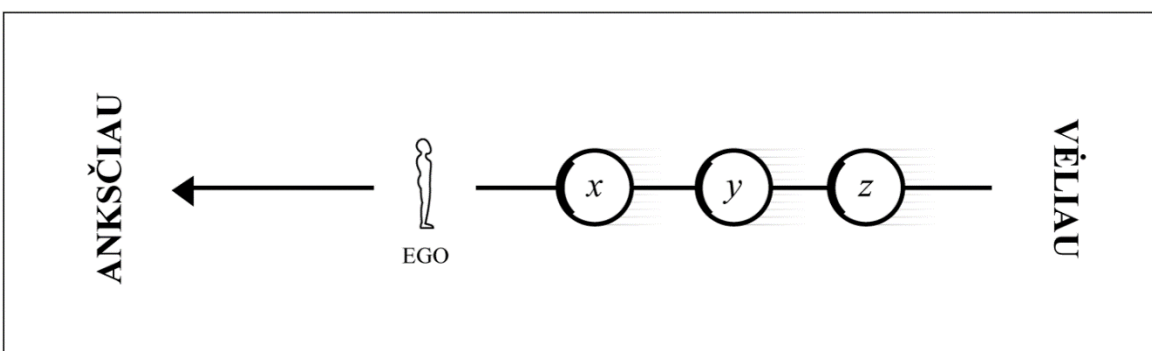
Jeigu *už poros savaičių* ar *prieš kelias valandas* mums neskamba absurdiškai ar nenatūraliai, tai tik todėl, kad lietuvių kalbos vartotojų mąstyme laiką taip pat galime suvokti per LAIKAS YRA OBJEKTAS ERDVĖJE konceptualiąją metaforą.

2.1.1. Horizontalioji laiko ašis

Lotynų kalbai būdinga kompleksiška erdvinių laiko metaforų sistema. Šią sistemą sudaro dvi ašys – **vertikalioji ir horizontalioji**¹³, o abiejų ašių struktūra paremta binarine opozicija: „viršus“ vs „apačia“ ir „priekis“ vs „galas“. Bettinis teigia, jog per abi šias metaforas laikas yra suvokiamas kaip vienos dimensijos linija (Bettini 1991 apud Short 2016: 386).

SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ

LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS

1 pav. Horizontaliųjų laiko ašių schemas pagal W. M. Shortą (2016: 390, 393).

¹³ „Because of gravity’s pervasive operation on our bodies and objects within terrestrial environments, we experience things as being up or down in relation to one another. Likewise, because the sensorimotor capacities through which we engage with our environments tend to be localized on one side of the human body, we understand ourselves as functionally asymmetrical also on the horizontal axis: we understand ourselves, that is, as having a definite front and back” (Short 2016: 397).

Pirmojoje LAIKAS YRA OBJEKTAS ERDVĖJE metaforoje laikas yra projektuojamas horizontalioje linijoje, o laiko santykis suvokiamas per buvimą „prieš“ arba „už“ kažkokio atskaitos objekto (Short 2016: 390). Kaip pavaizduota 1 pav. esančiose schemose, horizontalioji laiko linija gali veikti dviem kryptim: (A) priekis → galas ir (B) galas → priekis. Taip yra dėl dviejų tos pačios metaforos porūšių, iš kurių pirmajame laiko santykis nusakomas per **subjekto judėjimą**, antrojoje per paties **laiko judėjimą**. Pasak Lakoffo ir Johnsono, iš mūsų požiūrio taško, kuomet laikas juda į mus, jo kryptis horizontalėje yra priekis → galas, o patys judėdami į ateitį, tokį judėjimą suprantame kaip nukreiptą priešais save (plg. Lakoff & Johnson 2003: 42-45).

Laiko santykis yra nusakomas per **subjekto judėjimą** metafora SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ. Šioje metaforoje laikas yra suvokiamas kaip statiškas, o subjektas metaforiškai į ateitį. Čia subjekto pozicija atitinka dabarties momentą, todėl laikas, esantis priešais subjektą, yra ateitis, o laikas, esantis subjekto užnugaryje, yra praeitis, t. y. ATEITIS YRA (SUBJEKTO) PRIEKYJE ir PRAEITIS YRA (SUBJEKTO) UŽNUGARYJE. Toks laiko santykis matomas ir veiksmazodžių priešdėliuose, pavyzdžiui, *pro-spicere* (žiūrėti į tolį ir numatyti kažką iš anksto) arba *prae-dicere* (pasakyti iš anksto). Reikalinga pabrėžti, jog ateities ir praeities pozicija horizontalėje yra sąlygojama pagal subjekto kūno orientaciją (Short 2016: 388-390).

Surinktų tekstyno duomenų analizė rodo, jog metafora SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ lotynų kalboje pasižymi itin dažna vartoseną:

- (1) *ad quod tempus est nefas, ab eo fas*, „iki kurio laiko neleidžiama, o nuo to laiko – leidžiama¹⁴“ (Varro, *Ling.* 6. 31. 5) (PHI);
- (2) *et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis*, „o ypač uolumą dirbti žemę išlaikome iki pačios giliausios senatvės“ (Cic. *Sen.* 60. 4) (PHI).

Pavyzdžiai (1-2) nurodo kryptį ir atkarpą, kurią subjektas įveikia metaforiškai besitartindamas prie laiko: (1) žmogus artinasi iki (*ad*) momento, kuomet kažkas yra įteisinama, o praėjęs šį momentą juda toliau nuo (*ab*) jo; (2) visas žmogaus gyvenimas suvokiamas kaip atkarpa, kurios gale yra galutinis taškas – senatvė, prie kurios artėdamas subjektas sensta. Taip pat bandyta aptikti atvejų, kurie eksplicitiškai įvardintų subjekto judėjimą laiko atžvilgiu. Plg.:

¹⁴ Čia ir toliau, jeigu neparašyta kitaip, vertimas yra darbo autorės.

(3) *corpus est ut cursor, locus stadium qua currit, tempus hora **qua currit**, actio cursio*, „kūnas yra tarsi bėgikas, vieta – kelias, kuriuo bėga, laikas – valanda, kuria bėga, o veiksmas – bėgimas“ (Varro, *Ling.* 5. 11. 5) (PHI).

Vis dėlto toks pavyzdys (3) nėra akivaizdžiai metaforos SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ buvimo neįrodo. Nors *currere* nurodo subjekto judėjimą, šis atvejis, mano manymu, yra veikiau poetinis ir dekoratyvus, nors galimai ir susijęs su konceptualiąja metafora kaip jos plėtinys. Minėtini Shorto išskirti atvejai su laiko leksika, esančia už šio tyrimo ribų: *pervenisse te ad ultimum aetatis humanae videmus*, „We see that **you have come through** to the last moment of a man’s life“ (Sen. *Brev. vit.* 3. 2); *non cunctabitur sapiens **ire** ad mortem certo gradu*, „The wise man will not hesitate to meet death with a sure step“; *qui proxime praetextati aetatem **accedet***, „who will soon **approach** the age of young adulthood“ (Just. *Dig.* 43. 30. 3. 6). Čia veiksmažodžiai *pervenire*, *ire* ir *accedere* aiškiai nurodo žmogaus judėjimą į ateitį.

Priešingai yra, kuomet subjektas yra statiškas, o metaforiškai **juda pats laikas**. Metaforos LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS pagrindas – į mus judančio objekto ir laiko, kurį jis trunka kol pasiekia mus, koreliacija (Lakoff & Johnson 2003: 59-60). Pagal 1 pav. esančią schemą matoma, jog laiko tėkmės kryptis suvokiama kaip einanti pro subjektą iš priekio į galą. Tokia laiko judėjimo kryptis sukuria sistemą, kurioje ANKSČIAU YRA PRIEŠAIS, o VĖLIAU YRA UŽNUGARYJE, t. y. įvykis esantis „priešais“ kitą yra įvykęs anksčiau, o įvykis esantis „už“ kito įvykio yra įvykęs vėliau. Šioje metaforoje, kitaip nei SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ atveju, subjekto vieta horizontalėje nebūtinai sutampa su dabarties momentu, todėl įvykiai x ir y esantys priešais įvykį z yra už jį ankstesni nepriklausomai nuo to, ar vyko praeityje ar vyks ateityje (žr. 1 pav.) (Short 2016: 393). Toks laiko santykis dažniausiai reiškiamasrieveiksmiais *ante*, *post*, *antea*, *postea* bei prielinksniais *ante* ir *post*, kurie savo pirmine reikšme nurodo objekto buvimą *prieš* arba *už* mūsų (4, 7), t. y. jo santykį su subjektu erdvėje. Tačiau pagal konceptualiąją metaforą LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS šios lokalizaciją erdvėje žyminčios sąvokos perkeliamos anksčiau arba vėliau vykstantiems įvykiams nurodyti, plg.:

(4) *et ruit **ante** aram summi Iouis ut uetulus bos*, „jautis sukriošelis taip prieš Jupiterio aukurą krenta¹⁵“ (Juv. 10. 268) (PHI).

¹⁵ A. Bendoriūtės (1983) vertimas.

ir

(5) *et ante hoc tempus omnino inauditum*, „ir iki šiol visai negirdėta“ (Cic. *Rab. Post.* 10. 6) (PHI);

(6) *nactusque tempus hoc magis idoneum quam umquam antea*, ištaikęs progą, palankesnę nei bet kada anksčiau“ (Cic. *Fam.* 1. 2. 3. 3) (PHI).

bei

(7) *hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est*, „priešai iš tos vietos patraukė tiesiog prie Aksonos upės, kuri, kaip minėta, tekėjo už mūsų stovyklos¹⁶“ (Caes. *BGall.* 2. 9. 4. 1) (PHI).

ir

(8) *et breve post tempus candescere solis ab ortu*, „[i]r vėl nubąla tuojau, kai saulė skaisti pasirodo¹⁷“ (Ov. *Met.* 6. 49) (PHI);

(9) *neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt*, „Nuo to laiko priešai niekada daugiau nekovojo prieš mus pasitelkę dideles karines pajėgas¹⁸“ (Caes. *BGall.* 5. 17. 5. 3) (PHI).

Pavyzdžiuose (4-5) matoma, jog kaip kad jautis yra priešais aukurą, taip ir laikas, kuriuo kažkas buvo dar negirdėta metaforiškai stovi prieš momentą, kurio metu tai buvo išgirsta.

Iš pradžių gali pasirodyti, jog yra itin sudėtinga laiko tėkmę suvokti ir apie ją kalbėti dviem kryptimis: priekis → galas ir galas → priekis, tačiau ir lietuvių kalboje randama labai panaši sistema. Tikriausiai daugelis sutiktų, jog ateitis yra priekyje (*turime judėti pirmyn*), o praeitis už nugaros (*nesišvalgyk atgal*), tačiau tai netrukdo tuo pačiu sakyti *prieš valandą* (praeitis) ir *už valandos* (ateitis).

Metafora LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS lotynų kalboje gali būti reiškiamą įvairiais veiksmažodžiais: *ire, transire, praeterire, appropinquare, adventare, venire, advenire, procedere, accedere, appetere, incidere, labi, fugere, currere etc* (PHI):

¹⁶ V. Radvilienės (1998) vertimas.

¹⁷ A. Dambrausko (1979) vertimas.

¹⁸ V. Radvilienės (1998) vertimas.

(10) *vides tempus venisse*, „matai, kad atėjo laikas“ (Cic. *Fam.* 6. 7. 5. 3) (PHI);

(11) *sed cum sationis adpropinquabit tempus*, „tačiau, kai prisiartins sėjos metas“ (Columella, *Rust.* 11. 3. 11. 8) (PHI).

Šie atvejai rodo, kaip veiksmažodžiai, kurių pirminė reikšmė – įvardyti judėjimą erdvėje, aiškiai nurodo ne tik patį metaforinio laiko judėjimo faktą (10), bet išduoda ir jo kryptį (11) – laikas ilgainiui iš tolo artinasi prie žmogaus (1 pav.). Kaip matome, laiko judėjimą įkūnyti gali gana neutralūs veiksmažodžiai¹⁹, tačiau plečiant metaforą LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS įtraukiami ir kiti ne vien žmogui būdingi judėjimo porūšiai:

(12) *cito enim nos omnis uoluptas relinquit, quae fluit et transit et paene antequam ueniat aufertur. Itaque in praeteritum tempus animus mittendus est*, „Juk kiekvienas malonumas mus beregint palieka, nuplaukia, praeina, dingsta dar nespėjęs prisiartinti. Taigi sielą reikia kreipti į praėjusius laikus²⁰“ (Sen. *Dial.* 11. 10. 3) (PHI);

(13) *veniet tempus, et quidem celeriter, sive retractabis sive properabis; volat enim aetas*, „Ar priešinsies ar skubinsi, ateis laikas, ir greitai, juk gyvenimas praskrieja“ (Cic. *Tusc.* 1. 76. 5) (PHI).

Pavyzdžiuose matome, jog laiko kaip objekto judėjimas lotynų kalboje taip pat gali būti išreikštas veiksmažodžiais, kurie įprastai nusako vandens tekėjimą (12) ar paukščio skrydį (13) (plg. Lakoff & Johnson 2003: 43). Nors veiksmažodis *volat* nenurodo judėjimo krypties, pateiktame pavyzdyje ji matoma pagal prieš tai pavartotą veiksmažodį *veniet*. Pastarieji atvejai gali pasirodyti gana poetiški, tačiau juos galima sugrupuoti po viena konceptualiąja metafora LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS. Kadangi laikas konceptualizuojamas kaip judantis objektas, ištakų srities sąvokos yra perkeliamos laiko konceptui pagal menamą jo judėjimo greitį²¹. Toks laiko judėjimas nebūtinai turi būti nusakomas tiesiogiai, įvardytas gali būti tik laukiamas to judėjimo rezultatas ar efektas:

¹⁹ Lakoffas ir Johnsonas pastebi, jog apskritai metaforiniai konceptai yra apibrėžiami ne per konkrečius vaizdinius (pvz.: skraidymas, šliaužimas, šokinėjimas *etc*), bet per bendras kategorijas kaip judėjimas (Lakoff & Johnson 2003: 46).

²⁰ D. Dilytės (1997) vertimas.

²¹ Lietuvių kalboje laikas „neskrenda“ tačiau gali tekėti (plg. Laiko tėkmė).

(14) *expectandum tempus maturius*, „reikia išlaukti tinkamesnio laiko“ (Cic. Att. 15. 4. 3. 8) (PHI);

(15) *nunc, o numquam frustrata uocatus hasta meos, nunc tempus adest*, „O ietie, kuri niekados neapvylei / Mano maldų, štai proga dabar²²“ (Verg. Aen. 12. 96) (PHI).

Metaforai LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS priskirtini ir tokie atvejai, kuomet mes (14) „laukiame ateinančio laiko“. Veiksmažodžio *expectare* reiškia kieno nors laukimą. Kaip laukiame ateinančio draugo (judėjimas erdvėje), taip ir tinkamesnio laiko. Taip pat ir veiksmažodis *adesse* (15), kuriuopats judėjimas nenurodomas, tik jo menamas rezultatas, t. y. laikas yra šalia, kadangi jau yra atėjęs.

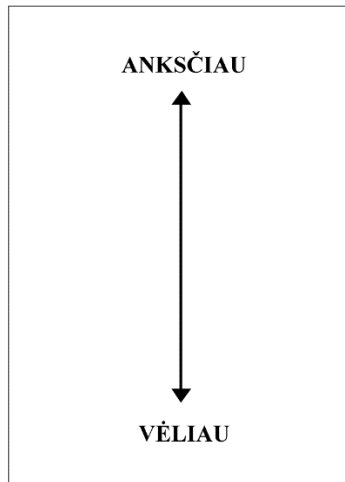
Kadangi lotynų kalboje laikas konceptualizuojamas kaip judantis objektas, kiekvienu duotuoju momentu metafora leidžia lokalizuoti santykinį įvykio nuotolį ašyje ir būdvardžiais *artimas, esantis greta*. Šitaip galime nurodyti laiką tuo pačiu būdu, kuriuo galime nurodyti šalia stovinčią kėdę ar greta augantį medį: *proximum, propinquum*.

(16) *stimulabat et tempus propinquum comitiorum*, „ramybės nedavė ir besiartinantis komicijų metas“ (Livy 21. 53. 6. 2) (PHI).

2.1.2. Vertikaloji laiko ašis

Kitoje LAIKAS YRA OBJEKTAS ERDVĖJE metaforoje laiko santykiai yra projektuojami vertikaloje linijoje. Pagal 2 pav. pateiktą schemą galime matyti, jog vertikaloje ašyje anksčiau nutikę įvykiai yra konceptualizuojami kaip „aukštesni“, o įvykusieji vėliau – kaip „esantys žemiau“ (Short 2016: 387-388). Taigi vertikalios ašies metaforinė laiko konceptualizacija remiasi dviejų smulkesnių metaforų ANKSČIAU YRA AUKŠČIAU ir VĖLIAU YRA ŽEMIAU santykiu.

²² A. Dambrausko (1989) vertimas.

2 pav. Vertikaliosios laiko ašies schema pagal W. M. Shortą (2016: 389).

Tekstyne rastas tik vienas atvejis priskirtinas metaforai ANKSČIAU YRA AUKŠČIAU:

- (17) *nam ego huic, iudices, quicquid ad²³ **superius** tempus attinet, nihil succenseo; nihil enim deliquisse cognovi. Sed in hoc **novissimo** facto cum plenum malitiae perfidiaeque invenirem, merito reprehendere atque odisse coepi*, „Mat aš, teisėjai, ant jo, kiek tai liečia ankstesnius laikus, nè kiek nepykstu, nes sužinojau, kad jis niekuo nėra nenusikaltęs. Tačiau dėl šių paskutinių įvykių, kai aptikau jį esant pilną klastos ir apgaulės, pradėjau jį pelnytai smerkti ir jo nekęsti.“ (RutRuf. 2. 3. 7) (PHI).

Pavyzdyje (17) lyginamojo laipsnio būdvardžio forma nurodo į ankstesnį laiką, kuris pagal būdvardžio pirmine reikšmę yra „aukštesnis“, laiko santykį padeda suprasti kitame sakinyje kuriamas kontrastas su *novissimo*, t. y. *superius* laikas yra suprantamas kaip ankstesnis už „naujausiąjį“. Vis dėlto, reikia pažymėti, jog didelė dalis tekstyne rastų atvejų su būdvardžiais, nurodančiais AUKŠČIAU/ŽEMIAU santykį, neatitinka 2 pav. nurodytos vertikalios ašies laiko metaforų schemas:

²³ Nors prielinksnis *ad* gali nurodyti tiek horizontalią, tiek vertikalą kryptį, laikydamasi Shorto nuomonės, jog „movement tends to occur in the direction we are facing“ (Short 2016: 388, 390), savo analizėje šį prielinksnį priskiriu horizontaliai ašiai, išskyrus tuos atvejus, kuomet *ad* randamas junginyje su vertikalios ašies metaforai priskiriamais būdvardžiais.

(18) *noctis <...> mihi **supremum** tempus in Urbe fuit*, „pačios paskutinės Romoje mano nakties²⁴“ / „Tos paskutinės nakties, kol aš Mieste dar buvau²⁵“ (Ovid. *Tr.* 1. 3) (PHI);

(19) ***ad supremum** denique tempus*, „Valandai tad paskutinei atėjus²⁶“ (Lucr. 6. 1192) (PHI).

Sakiniuose (18-19) aukščiausiojo laipsnio formos nurodo kryptį iki *paskutinio*, t. y. *vėliausio* vietoje *anksčiausio* laiko. Shortas šį neatitikimą aiškina *supremum* analogija su *extremum*, kurios reikšmė „kraštinis/paskutinis“ yra susijusi su metafora LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS arba LAIKAS YRA TALPYKLA, todėl šie pavyzdžiai vertikalios ašies laiko metaforai nepriskirtini. Kadangi tekstyne tokios metaforos buvo rastos vos kelios, o jų vartoseną nepasižymi įvairovė, šie atvejai neleidžia daryti tvirtų išvadų apie tokio tipo metaforų paplitimą ir raišką. Tai, jog šiame darbe konceptualiosios laiko metaforos ir jų ištakos sritys tiriamos tik per vieną raktažodį, neabejotinai padarė įtaka surinktų pavyzdžių įvairovei. Galimai kai kurios metaforos, kurios yra itin svarbios romėnų laiko sampratai, buvo praleistos dėl riboto dažnio su pasirinktu raktažodžiu *tempus*, nors yra įsitvirtinusios ir plačiai vartojamos su kita laiko leksika.

Iš tekstyne aptiktų atvejų metaforai VĖLIAU YRA ŽEMIAU galima priskirti tik vieną junginį *sub tempus*, tačiau jis tiriamuose tekstuose buvo rastas ~12,5 kartų dažniau nei visos ANKSČIAU YRA AUKŠČIAU metaforos. Dėl gana didelio šio prielinksninio junginio dažnio lotynų kalbos tekstuose galima manyti, jog tokia vartoseną yra kur kas labiau įsitvirtinusi ir įprasta²⁷, būdinga tiek poezijai (20), tiek prozai (21):

(20) *His animadversis instant **sub** tempus*, „Paiso pirma augintojai to, ir, laikui atėjus²⁸“ / „Taip apsirūpinus ir kada prisiartina laikas²⁹“ (Verg. *G.* 3. 123) (PHI);

²⁴ D. Dilytės (2008) vertimas.

²⁵ E. Ulčinitės (2016) vertimas.

²⁶ M. Račkausko (1964) vertimas.

²⁷ Knightonas pastebi, jog klasikinio laikotarpio autoriai, rašę lotynų kalba, prielinksinį *sub* junginiuose kalbėti apie laiką vartojo retai ir tikslingai tarsi poliarinę dalelę su dichotominiais daiktavardžiais *nox* ir *lux*, idant būtų galima nusakyti šviesos kiekį atmosferoje leidžiantis saulei ir švintant. Pasak autoriaus, ši vartoseną remiasi patirtimi, jog dangus yra viršuje (Knighton 2016: 57).

²⁸ A. Rukšos (2015) vertimas.

²⁹ A. Nykos-Niliūno (1984) vertimas.

(21) **Sub** *idem tempus* <...> *Libo Drusus defertur moliri res novas*, „Tuo pačiu metu už perversmo ruošimą buvo įskųstas Libonas Druzas³⁰“ (Tac. *Ann.* 2. 27) (PHI).

Lietuviškuose vertimuose beveik neįmanoma įžvelgti, kas skaitytojui turėtų nurodyti į vėliau būsiantį laiką. Tokia pastaba yra pagrįsta. Viena vertus, paaiškinimo galima ieškoti bandant išdėlioti loginę veiksmų seką (plg. (20) pirmiau augintojai apsirūpina, o tada ateina laikas). Kita vertus, *sub* atvejų priskyrimas metaforai VĖLIAU YRA ŽEMIAU gali remtis tik kitais jos atvejais ar pavoju įsivaizdavimu apie visišką sistemos simetriškumą, t. y. sistemą sudarančios opozicijos nebūtinai turi būti vienodai išplėtotos, todėl galutinės išvados dėl metaforų su prielinksniu *sub* priskyrimo vienai ar kitai konceptualiajai metaforai turėtų būti daromos lotynų kalbos medžiagą patikrinus išsamesniu, daugiau raktažodžių apimančiu tyrimu.

Shortas pateikia kitų pavyzdžių, kurie geriau iliustruoja metaforų VĖLIAU YRA ŽEMIAU ir ANKSČIAU YRA AUKŠČIAU veikimą: *transiit ad inferiora tempora* <...> *cum sentiret neque libere neque vere sibi de superioribus tradendi potestatem relictam*, „He (sc. Claudius) skipped over to **later** times <...> since he felt that no opening had been left for him to deal freely and truly with the **previous** events“ (Suet. *Cl.* 41.2); *non infra superiorem Lycurgum fuit*, „He (sc. Homer) was not **after** the **elder** Lycurgus“ (Cic. *Brut.* 40). Pastarasis atvejis mums parodo, jog *infra*, kurio bazinė reikšmė yra *apačioje*, t. y. nurodo erdvę, kalbant apie laiką reiškia *vėliau*, taip pat ir *superior* pritaikius vertikalią erdvės ašį laikui gali reikšti *vyresnis* (Short 2016: 387-388). Nors tekstyno pavyzdžių analizė vertikalios ašies laiko metaforos neilustruoja, šiuose sakiniuose galime pastebėti, ANKSČIAU YRA AUKŠČIAU ir VĖLIAU YRA ŽEMIAU yra tos pačios konceptualiosios metaforos, kuria laikas yra suvokiamas kaip vertikali linija, dalys.

2.1.3. Kodėl reikalingos dvi laiko ašys?

Iš to, kas buvo aptarta 2. 2. 1. ir 2. 2. 2. skyreliuose, galėtų pagrįstai pasirodyti, jog konceptualiųjų laiko lotynų kalboje sistema yra itin sudėtinga ar netgi perteklinė. Joje gausu vidinių prieštaravimų, todėl, net ir išsiaiškinus daugelio išimčių priežastis, nėra lengva ją įsivaizduoti kaip darniai veikiančią ar efektyvų mechanizmą. Dėl to reikšminga kelti klausimus,

³⁰ D. Dilytės (2005) vertimas.

kodėl kalbai (taigi ir mąstymui) prireikia tiek būdų kalbėti apie laiką ir kokius kompleksiško koncepto aspektus ši sistema leidžia pasiekti kalbos vartotojui.

Visų pirma, Shortas pabrėžia, jog lotynų kalboje vertikalioji ir horizontalioji metaforinės laiko ašys jokių būdu nėra tik skirtingi būdai, leidžiantys pasakyti vieną ir tą patį dalyką. Pasak autoriaus vertikaliosios ašies metafora yra neutrali subjekto atžvilgiu, o horizontaliosios ašies metafora yra orientuota į subjektą, kadangi erdvės santykis šioje laiko konceptualizacijoje visuomet projektuojamas iš konkretaus požiūrio taško (Short 2016: 397-398). Išanalizavus abiejų laiko ašių pavyzdžius galima teigti, jog horizontalios ašies metafora yra dinamiškesnė, t. y. ją sudarančios LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS ir SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ metaforose laiko santykiai reiškiami per judėjimą erdve, o per horizontalios ašies laiko metaforą laiko santykiai yra labiau statiški.

2.2. Kitos laiko metaforos

Laikas yra įvairialypis konceptas, todėl vien tik erdvinų metaforų nepakanka siekiant aprėpti kuo daugiau skirtingų jo aspektų. Taigi be erdvės metaforų lotynų kalboje vartojamos ontologinio tipo konceptualiosios metaforos. Jos leidžia laiko konceptui priskirti objektų, medžiagų ir talpyklų savybes.

2.2.1. LAIKAS YRA OBJEKTAS

2. 1. skyrelyje iš tekstyno surinktais pavyzdžiais buvo parodyta, kaip laiko konceptas yra metaforiškai reiškiamas per erdvės santykius. Tačiau metaforos SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ (kuri yra konceptualizuojama kaip statiškas objektas erdvėje) ir LAIKAS YRA (erdve) JUDANTIS OBJEKTAS yra ne tik apie judėjimą ar lokalizavimą, čia taip pat svarbu ir tai, kaip žmonės suvokia pačius objektus: kas jiems būdinga ir kaip asmuo gali su šiais objektais sąveikauti.

Objektams, kuriuos žmogus pažįsta per fizinę patirtį (angl. *embodiment*), būdingos erdvinės savybės – ilgis, plotis, aukštis ar dydis. Konceptualizuojant laiką kaip objektą, jam taip pat galima priskirti fizinių objektų matmenis: *(per)breve* (trumpas), *longum* (ilgas), *magnum* (didelis), *exiguum/paucum/aliquantulum* (mažas), *angustum/artum* (siauras).

Tai, kad laikui priskiriamos objektų erdvinės ypatybės, pavyzdžiui, dydis ar ilgis, tėra dalis to, kas įeina į objekto sampratą. LAIKAS YRA OBJEKTAS metafora leidžia žmogui metaforiškai suprasti laiką ir elgtis su juo taip, kaip žmogus supranta ir elgiasi su, pavyzdžiui, apčiuopiamais daiktais, todėl galima *paieškoti laisvos minutės* ir ją surasti arba *išrinkti geriausią laiką* kažkokiai veiklai taip pat kaip gražiausią obuolį iš pintinės:

(22) *aduceator ab rege uenerat locum ac tempus **petens** conloquio*, „atvyko karaliaus pasiuntinys ieškodamas vietos ir laiko deryboms“ (Livy 32. 32. 6. 1) (PHI);

(23) *dum **quaeritur** tempus locus*, „kol buvo ieškoma vietos ir laiko“ (Tac. Hist. 2. 80. 1) (PHI);

(24) *non potest **inveniri** reconciliationis aptius tempus*, „neįmanoma rasti tinkamesnio laiko susitaikyti“ (Sen. Controv. 2. 1. 1. 20-21) (PHI);

(25) *ut idoneum tempus **eligerent***, „kad išsirinktų patogų laiką“ (Cic. Tul. 25. 6) (PHI).

Kaip matome pateiktuose pavyzdžiuose, lotynų kalboje norint sutarti tam tikrą susitikimą, reikalinga jam rasti ne tik fizinę bet ir metaforinę vietą (23) laike, o tam pirmiausia jos ieškoma (22-23) arba pagal savo tinkamumą siekiamam tikslui vienas jam tinkamiausias metas (23) išsirenkamas iš kitų. Šis laiko konceptualizacijos aspektas itin svarbus komunikacijoje, kadangi kiti atveju mes paprasčiausiai negalėtume suorganizuoti paprasčiausio susitikimo. Žmogus ir pats gali manipuluoti laiku:

(26) *cum **dilatatum** tempus iniuriae esset*, „kai neteisybės metas buvo nukeltas“ (Livy 3. 46. 5. 1.) (PHI);

(27) *oratio Appi ad id modo ualuit ut tempus rogationum iubendarum **proferretur***, „Apijaus kalba pasiekė tik tiek, kad buvo nukeltas balsavimo laikas“ (Livy 6. 42. 1. 1) (PHI).

Tekstyne nesunkiai randame atvejų, kuomet kažkoks įvykis gali būti metaforiškai nukeliamas į ateitį (26-27), taigi laikas yra perkeliamas tarsi būtų fizinis objektas. Pavyzdyje (27) priešdėlis *pro* labai aiškiai nurodo šio perkėlimo kryptį. Subjekto santykis laiko atžvilgiu taip pat atsiskleidžia šiose metaforose:

(28) *Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, **habiturum** se tempus quo legat lyricos,*
 „Ciceronas sako, kad jeigu jam būtų duotas dar vienas gyvenimas, jis vis tiek neturėtų
 laiko perskaityti lyrikų³¹“ (Sen. Ep. 49. 5. 3) (PHI);

(29) *dum bene ponendi munera tempus **habes**,* „kol turi laiko tinkamai padėti dovanas“
 (Ov. Am. 2. 3. 18) (PHI).

Šioje metaforoje subjekto santykis su laiku kitoks nei iki šiol matytuose atvejuose. Pirmiausia, laiką galima turėti. Tačiau turėti galima tiek objektus, tiek medžiagas. Pavyzdžiui, lietuvių kalboje, kuomet sakome *turiu laiko* laikas yra suvokiamas kaip medžiaga (plg. *turėti monetą: turėti pinigų*), tačiau lotynų kalboje ši vartosena (28-29) priskirtina LAIKAS YRA OBJEKTAS metaforai. Tai, kad laikas suvokiamas kaip tam tikra posesija rodo ir gana dažna savybinių įvardžių vartosena, kuomet kalbama apie laiką. Pagal tekstyno duomenis randame, jog laikas gali būti *meum* (manas), *tuum* (tavas) ar *nostrum* (mūsų):

(30) *nam si illud **meum** turbulentissimum tempus **tuo** tranquillissimo praestat,* „nes
 jeigu mano audringiausias laikas pranoksta tavo ramiausiajį“ (Cic. Pis. 33. 11) (PHI);

(31) *(effice me meritis tempus in omne **tuum!**,* „Man padėk, - amžinai aš priklausysiu tik
 tau³²“ (Ov. Her. 12. 82) (PHI).

Iš šio požiūrio taško žmogus suvokia, jog ne tik jis vienintelis (30), bet ir kiti žmonės gali „turėti savo asmeninį laiką“ (31), kuriuo kiekvienas iš jų gali disponuoti. Tekstyne rasti pavyzdžiai taip pat rodo, kaip žmogus suvokia laiką įgijantis savo nuosavybėn:

(32) *quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus,*
datum est, „laikas gamtos duotas pasirinkti, kuriuo gyvenimo keliu kiekvienas ketina
 eiti“ (Cic. Off. 1. 118. 2-4) (PHI);

(33) *non tam benignum ac liberale tempus natura nobis **dedit** ut aliquid ex illo vacet*
perdere, „Ne taip maloniai ir dosniai gamta apdovanojo mus laiku, kad užtektų ir
 praradimams³³“ (Sen. Ep. 117. 32. 1) (PHI).

³¹ D. Dilytės (2016) vertimas.

³² E. Ulčinaitės (2011) vertimas.

³³ D. Dilytės (2016) vertimas.

Iš šių pavyzdžių galime matyti, jog paprastai lotynų kalboje laikas yra mirtingiesiems suteikiamas gamtos, likimo ar kitų aukštesnių jėgų, tačiau (32) žmogus gali pasirinkti pats, kam skiriamas šis gautas laikas. Vis dėlto, įmanoma laiką ir prarasti (33), t. y. jį galima metaforiškai sunaikinti tarsi daiktą. Kiekvienas turintis laiką gali juo naudotis ir skirstyti jį kitiems žmonėms ar veikloms pagal savo poreikius (34):

(34) *sed numquam **dederis** spatiosum tempus in iram*, „bet niekad pykčiui neskirk ilgo laiko“ (Ov. *Am.* 1. 8. 81) (PHI);

(35) *ea autem rogo, ut de iis rebus, quas tecum colloqui uolo, annum mihi tempus **des***, „tačiau prašau, kad tiems dalykams, kuriuos su tavimi aptarti noriu, duotum man metus laiko“ (Nep. *Timoth.* 9. 4. 4) (PHI).

Šioje sampratoje laikas nebūtinai yra aukštesniųjų jėgų duotybė kaip (32-33). Taip pat laiką (nebūtinai savo) mums skirti gali ir kiti žmonės, plg. *šitai užduočiai man davė dvi valandas: ar gali man skirti savo laiko?*. Komunikacijoje individas gali pareikalauti laiko (35) ir šis jo reikalavimas bus suprastas.

Taigi LAIKAS YRA OBJEKTAS konceptualioji metafora leidžia lotynų kalbos vartotojui suvokti laiką per fiziniams objektams būdingus erdvinius matmenis ir metaforiškai elgtis su laiku kaip su realiu daiktu – ieškoti laiko ir jį surasti, išrinkti jį, kilnoti, turėti, dalinti, prarasti ir prarasti.

2.2.2. LAIKAS YRA MEDŽAGA

Antroji laiko konceptui lotynų kalboje būdinga ontologinio tipo metafora – LAIKAS YRA MEDŽIAGA. Jos pagrindu galima išskirti kitą itin paplitusią konceptualiąją metaforą – LAIKAS YRA IŠTEKLIUS. Ši metafora, pasak Lakoffo ir Johnsono, leidžia taip metaforiškai konceptualizuotą laiką skaičiuoti, priskirti jo vienetams vertę ir besiekiant tikslo jį palaipsniui suvartoti. Autoriai teigia, jog išteklių metaforos yra kultūriškai remiasi žmogaus patirtimi su materialiais ištekliais, kurie paprastai būna tikslingai naudojami energijos šaltiniai arba tam tikros žaliavos (Lakoff & Johnson 2003: 66-67).

Nagrinėjamoje medžiagoje aptikti metaforos LAIKAS YRA IŠTEKLIUS atvejai nepasižymi įvairove, tačiau yra itin dažni. Junginiai, kuriose nusakomas laiko metaforinis vartojimas, dažniausiai buvo sudaryti su veiksmažodžiu *consumere*³⁴:

(36) *his ex causis longius quam destinaueram tempus in urbe consumpsi*, „dėl šių priežasčių mieste praleidau ilgesnį laiką nei buvau numatęs“ (Plin. *Ep.* 1. 13. 6. 2, 1. 13. 6. 3) (PHI);

(37) *tempus ad meditandum et componendam orationem sumpsissem*, „būčiau skyręs laiko pasiruošti ir parašyti kalbą“ (Livy 40.15.12.2) (PHI).

Pati paprasčiausia *consumere* reikšmė yra susijusi su bet kokio tipo vartojimu, t. y. valgymu, gėrimu, pinigų, grūdų eikvojimu, tačiau metaforiškai palaipsniui suvartojama gali būti ir laiko medžiaga, todėl šis atvejis priskirtinas metaforai LAIKAS YRA IŠTEKLIUS. Šiame darbe analizuoti tekstyno duomenys rodo, kad tai yra visiškai įprastas ir vienas dažniausių būdų kalbėti apie laiko leidimą.

(38) *sermonibus tempus tererent*, „praleido laiką kalbėdamas“ (Livy 6. 34. 6. 3) (PHI);

(39) *omne otiosum tempus contrivimus*, „praleidome visą poilsio laiką“ (Cic. *Amic.* 104. 3) (PHI).

Kitas itin dažnas atvejis tekstyne *terere* savo pirmine reikšme yra susijęs su fiziniu veiksmu – trinimu, malimu, grūdų kūlimu, tačiau kitos paplitusios veiksmažodžio reikšmės geriau iliustruoja vartojimą – dažnai vartojami daiktai nusitrina ir sudyla, todėl (38-39) atvejai priskirtini metaforai LAIKAS YRA IŠTEKLIUS. Tai, kad ši metafora remiasi metafora LAIKAS YRA MEDŽIAGA taip pat patvirtina ir (42) pavyzdyje matomas įvardis *omne*, t. y. laikas buvo palaipsniui vartojamas kol suvartojus visą medžiagą, jo nebeliko. Taip pat laiką galima sunaudoti ne iki galo, o dalį jo palikti:

(40) *profecto auunculo ipse reliquum tempus studiis ideo enim remanseram impendi*, „dėdei išvykus pats likusį laiką, dėl ko ir pasilikau, paskyriau mokslams“ (Plin. *Ep.* 6. 20. 2. 1) (PHI).

³⁴ *Consumere* yra labiausiai paplitęs atvejis, o *sumere* ir *absumere* priskiriami šiai vartosenai pagal analogiją.

Kadangi LAIKAS YRA IŠTEKLIUS t. y. medžiaga, kuri metaforiškai ją vartojant senka, galime jį suvokti kaip visą (39) arba kalbėti tik apie likusią jo dalį (40). Pasak Shorto, veiksmažodis (39) *impendere* (nuo *pendere* „pasverti“), kadangi iš pradžių romėnai mokėjimus atlikdavo sveriamais metalais, yra susijęs su pinigų leidimu, todėl jo vartoseną su laiko leksika (*aevum, vita, biennium*) leidžia „leisti“ laiką kaip pinigus (Short 2016: 394). Nors veiksmažodžio su raktažodžiu *tempus* buvo rasti tik du atvejai Plinijaus laiškuose, tačiau *impendere* vartoseną su laiko leksika per išteklių metaforą priskirtina kitai konceptualiajai metaforai – LAIKAS YRA TURTAS.

2.2.3. LAIKAS YRA TURTAS

Dažnai kelios konceptualiosios metaforos gali veikti kartu, pavyzdžiui, per ontologinių metaforų LAIKAS YRA OBJEKTAS ir LAIKAS YRA MEDŽIAGA (per metaforą LAIKAS YRA IŠTEKLIUS) sąveika galima apibrėžti lotynų kalbos laiko konceptui būdingą struktūrinę metaforą – LAIKAS YRA TURTAS. Jos pagrindas yra sudėtingo tikslo srities koncepto (laikas) suvokimas per paprastesnį ištakų srities konceptą (materialus turtas).

Metafora LAIKAS YRA TURTAS konstruojama per dviejų tipų patirtis. Kaip buvo parodyta 2. 1. per metaforą LAIKAS YRA OBJEKTAS laikas gali būti suprantamas kaip tam tikra nuosavybė, kažkas, ką galima turėti, dalinti, skirstyti. Šią sampratą papildė metafora LAIKAS YRA IŠTEKLIUS, kuri leidžia skaičiuoti, priskirti jo vienetams vertę ir tikslingai jį suvartoti.

Prieš pradedant detaliau nagrinėti lotynų kalbos konceptualiosios metaforos LAIKAS YRA TURTAS pavyzdžius reikėtų sugrįžti prie KMT autorių ir 2. 1. jau minėtos su ja susijusios konceptualiosios metaforos LAIKAS YRA PINIGAI. Pasak Lakoffo ir Johnsono, ši metafora įkūnija vakarų civilizacijai reikšmingą laiko sampratos aspektą: mūsų kultūroje laikas suvokiamas kaip vertingas ir ribotas resursas³⁵, reikalingas savo tikslams įgyvendinti. Dėl šios konceptualiosios metaforos mes galime laiką *švaistyti, taupyti, prarasti*, jo gali *trūkti*, jį galima *skirti* žmogui arba veiklai *etc*³⁶. Lakoffas ir Johnsonas šį koncepto perkėlimą sieja su darbo santykių konceptu, kuris

³⁵ Lakoffas ir Johnsonas pastebi, jog laikas nebūtinai yra naudingas ir nėra būtinybės laikyti jį ištekliumi. Pasaulyje yra kultūrų, kuriose žmonės gyvena nesirūpindami, ar jų laikas yra leidžiamas efektyviai. Vis dėlto, kitose kultūrose laikas yra metaforiškai konceptualizuojamas kaip ribotas resursas, o per konceptualiąją metaforą LAIKAS YRA PINIGAI laikui priskiriamos įvairios ištekliams būdingos savybės taip papildant laiko sampratą naujais elementais (Lakoff & Johnson 2003: 253-254).

³⁶ Apie tai, kodėl laikas iš tiesų nėra pinigai (žr. 1. 2.)

yra paremtas sutartu piniginiu atlygiu už tam tikrą darbo valandų skaičių, metiniais biudžetais, paskolų palūkanomis ir t. t. Pasak autorių, šios praktikos yra sąlyginai naujos ir tikrai nebūtinai universalios, o jų atsiradimas siejamas su moderniomis industrinėmis visuomenėmis (ibid., 8-10).

Kadangi vakarų civilizacija ir jos mąstymo modeliai yra neatsiejami nuo antikos, reikšminga klausti, ar tokio pobūdžio metaforinės laiko konceptualizacijos ištakų galima aptikti ir romėnų kultūroje. Shortas teigia, jog palyginus su anglų kalba, tokia laiko samprata lotynų kalbos vartotojų kultūrinėje sistemoje yra išplėtotą kur kas skurdžiau (Short 2016: 395). Kuomet galvojame apie romėniškąją laiko sampratą, veikiausiai vienas iš pirmųjų šaltinių, kurį prisimename, yra pirmasis Senekos Jaunesniojo laiškas Liucilijui. Paradoksalu, tačiau šis tekstas kone vadovėliškai pavyzdžiais paremia Lakoffo ir Johnsono aprašytą konceptualiąją metaforą LAIKAS YRA PINIGAI arba šio skyrelio pradžioje apibrėžtą metaforą LAIKAS YRA TURTAS. Pati laiško tema išdėsto ir tarsi patvirtina mintį, jog laikas yra ribotas ir vertingas resursas, todėl Liucilijus mokomas laiką branginti ir naudotis juo išmintingai, o šiame tekste gausu frazių: *vindicare* <...> *tempus* (atsikrovoti laiką³⁷); [*tempus*] *auferre* (pagrobtį laiką); [*tempus*] *subripere* (pavogti laiką); [*tempus*] *colligere* (taupyti laiką); [*tempus*] *servare* (saugoti laiką); *tempora eripere* (išplėsti laiką); [*tempora*] *subducere* (atimti laiką); *pretium temporis ponere* (branginti laiką); *diem aestimare* (vertinti dieną); [*tempus*] *debere* (būti skolingam laiką); [*tempus*] *reddere* (grąžinti laiką); [*tempus*] *perdere* (prarasti laiką); *paupertas [temporis]* (laiko neturtas); *parsimonia [temporis]* (laiko taupymas).

Kadangi remiantis iš tekstyno surinktais pavyzdžiais per objekto ir ištekliaus metaforų sąveiką buvo išskirta metafora LAIKAS YRA TURTAS, dera kelti klausimą, ar turto ir LAIKAS YRA PINIGAI metaforoms būdinga ta pati laiko konceptualizacija. Tekstyno medžiagos analizė atskleidė, jog tik dalis metaforinių junginių, kuriais šiame laiške Seneka kalba apie laiką tarsi apie pinigus, yra paliudyti ir kitų autorių kūrinuose, tačiau ir juose tokių metaforų vartoseną nesistemiškai ir nėra gausi. Tiesa, pats Seneka ir kituose savo tekstuose išlaiko šį požiūrį:

³⁷ Junginiai lietuvių kalba sukonstruoti (t. y. asmenuojamos veiksmažodžių formos pakeičiamos bendratimis darant prielaidą, jog taip aiškiau atsiskleis jų vartosenos įvairovė ir dėmesys nebus nukreiptas į gramatinę formą) darbo autorės pagal D. Dilytės (2016) vertimą.

(41) *et male **dispensare** tempus quod nobis natura **consumendum** dedit. Alii **parce** illo **utimur**, alii **prodige**; alii sic **inpendimus** ut possimus rationem reddere, alii ut nullas habeamus reliquias, qua re nihil turpius est*, „blogai paskirstyti gamtos mums duotą sunaudoti laiką. Vieni jį taupome, kiti švaistome, tretį taip leidžiame, kad galėtume suskaičiuoti, ketvirtį – kad nieko neliktų²⁵“ (Sen. *Dial.* 9. 3. 7-8) (PHI);

(42) *nemo **aestimāt** tempus; **utuntur** illo laxius quasi gratuito*, „niekas nevertina laiko, naudojasi juo palaidai, tarsi būtų gautas už dyką“ (Sen. *Dial.* 10. 8 .2. 3) (PHI).

Vieno autoriaus medžiagos neužtenka, kad būtų galima teigti, kad metafora LAIKAS YRA PINIGAI būdinga lotynų kalbai. Tam, kad galėtume konstatuoti, jog romėnų kultūroje tokia metafora egzistuoja, ji turėtų būti paplitusi plačiau ir vartojama įvairiuose kontekstuose. Remiantis surinktos medžiagos analize, mano manymu, galima teigti, jog Seneka kalbėdamas apie laiką remiasi bendresne metafora LAIKAS YRA TURTAS, tačiau ją išplečia³⁸ pasirinkdamas rečiau vartojamus žodžius. Tekstyne randame ir kitų autorių pavyzdžių, kurie dar daugiau išplėtoja metaforą LAIKAS YRA TURTAS per objekto metaforą:

(43) *aut, si non potuerim, tempus non **perdere**, cum tamen his nostris possim esse contentus*, „arba, jeigu nepajėgčiau, nešvaistyti laiko, kadangi ir savais galiu pasitenkinti“ (Cic. *De or.* 3. 146. 6) (PHI);

(44) *cum sit necesse, servire temporī et non **amittere** tempus cum sit datum*, „kuomet būtina, atsižvelgti į laiką ir neprarasti progos, kuomet ji suteikta“ (Cic. *Att.* 8. 3. 6. 8) (PHI);

(45) *nec <...> ullum umquam habuisse **sepositum** tempus ad discendum*, „nei kada turėjau atsidėjęs laiko mokytis“ (Cic. *De or.* 3. 85. 6) (PHI).

Taigi sudaiktintas laikas gali būti pamestas (plg. *perdere fortunas suas*), jeigu yra skiriamas nereikalingai veiklai (43-44), be to, jį galima atsidėti į šalį (45) t. y. sutaupyti (plg. *seponere pecuniam*). Čia taip pat reiktų prisiminti ir ištekliaus metaforoms priskirtus atvejus, kurie galėtų paremti metaforą LAIKAS YRA TURTAS. Pavyzdžiui, vienas iš dažniausių LAIKAS YRA IŠTEKLIUS

³⁸ Pasak Lakoffo ir Johnsono, naujos metaforos nėra visiškai naujos metaforiškos minties kūrimas, bet jau egzistuojančių metaforinio mąstymo būdų perskirstymas, idant būtų sudaryti nauji plėtiniai ir naujos senų metaforinių projekcijų kombinacijos (Lakoff & Johnson 2003: 268).

metaforos atvejų *consumere tempus*. Kaip jau minėta, pirminė veiksmožodžio reikšmė yra siejama su bet kokio tipo vartojimu, tačiau, kadangi *consumere* vartosena kalbant apie pinigus ar turtą yra gausiai paliudyta ir nesunkiai galima rasti kitų turto metaforą paremiančių pavyzdžių (taip pat ir greta *consumere* (plg. 41)), *consumere* atvejus galima priskirti LAIKAS YRA TURTAS metaforai³⁹.

Vis dar išlieka klausimas, ar KMT autorių išskirtą metaforą LAIKAS YRA PINIGAI galima prilyginti lotynų kalbai būdingai LAIKAS YRA TURTAS. Mano manymu, tai – skirtingos metaforos. Pirmiausia metaforos LAIKAS YRA TURTAS išskirtinė ypatybė yra tai, jog laikas suprantamas kaip esantis *per se* vertingas, jo vertė yra jaučiama išmintingai tuo laiku naudojantis, o gaunama nauda nebūtinai praktinė. LAIKAS YRA PINIGAI, kaip jau minėta, yra paremta ir orientuota į laiko praktinę naudą pinigine išraiška. Vis dėlto, nors nerandame tvirtų įrodymų, jog metafora LAIKAS YRA PINIGAI yra būdinga romėnų mąstymui, tačiau LAIKAS YRA TURTAS metafora neabejotinai buvo įsitvirtinusi. Ji tikrai nenustojo būti aktuali ir šiandieninėmis sąlygomis ir vis dar stipriai veikia mūsų siekį būti produktyviems, t. y. laikas užpildytas darbu ar veikla yra suvokiamas kaip teigiamas dalykas, o tinginystė ir dykaduoniavimas kaip neigiami. Taigi metafora LAIKAS YRA PINIGAI yra iš jos sekantis kultūrinis ir socialinis patvirtinimas paremtas realia praktine nauda.

2.2.4. LAIKAS YRA TALPYKLA

Paskutinė lotynų kalbos laiko konceptualizacijai būdinga ontologinė metafora – LAIKAS YRA TALPYKLA. Talpyklų metaforos yra reikalingos dėl žmogaus poreikio neapibrėžtus dalykus sutalpinti į tam tikras ribas. Tokios konceptualizacijos metaforiniu pagrindu tampa žmogaus kūnas. Žmogus, odos sluoksniu atskirtas nuo pasaulio, objektus ir medžiagas supranta kaip turinčius vidų ir išorę. Kaip jau minėta anksčiau (žr. 1. 3) talpyklų metaforos būna dviejų rūšių – OBJEKTAI TALPYKLOS (nustato ribas) ir MEDŽIAGOS TALPYKLOS (užpildo tą erdvę). Pasak Lakoffo ir Johnsono, konceptualiosios metaforos LAIKAS YRA TALPYKLA pagrindas yra ribas turinčios erdvės, per kurią eina objektas ir laiko, kurį objektas užtrunka eidamas, koreliacija. Autoriai pastebi, jog įvykiai ir veiksmai tarpusavyje susiję su apibrėžtais laiko tarpais, todėl yra laikomi OBJEKTAIS TALPYKLOMIS, plg. „He did it in ten minutes“ (Lakoff & Johnson 2003: 60).

³⁹ *Consumere* atvejai neturėtų būti aiškinami per metaforą LAIKAS YRA MAISTAS dėl dviejų priežasčių: (1) veiksmožodis gali reikšti bet kokio tipo vartojimą, (2) tekstyno medžiagoje nerandame jokių kitų pavyzdžių, kuriuos būtų galima sugrupuoti su *consumere* per tokią metaforą.

Kuomet kalbama apie laiką, talpyklos metafora leidžia, pavyzdžiui, suvokti konkretų dienos metą, t. y. rytas, diena, vakaras ir naktis suprantami kaip turintys aiškią ribą, nors šis perėjimas yra tolygus. Metaforinis laiko santykių nuotolis nusakomas per atstumą tarp centro ir periferijos:

- (46) *multum inter se usque ad **extremum** tempus diei conlocuti sunt*, „tarpusavyje daug kalbėjomės iki paties vėlyviausio vakaro“ (Cic. *De or.* 1. 26. 3) (PHI).

Šiame pavyzdyje, *extremum* yra tolimiausias laikas beveik siekiantis talpyklos (dienos) paviršių, t. y. jis yra beveik išorėje ir kai pereis į išorę, dienos metas bus pasibaigęs. Ši interpretacija yra paremta *extremum* kilme, t. y. jis siejamas su būdvardžiu *exter* „išorinis“, todėl gali būti priskirtas LAIKAS YRA TALPYKLA metaforai, tačiau (46) atvejį galima priskirti ir metaforai SUBJEKTAS JUDA ATEITIES LINK (plg. (2) *ad **ultimum** tempus senectutis*), kadangi žymi judėjimo kryptį. Tekstyne daugiausiai atvejų priskirtinų metaforai LAIKAS YRA TALPYKLA yra apie buvimą laiko viduje: *in, intra, inter*.

- (47) *appellabantur **intra** tempus tacendi audiendique ἀκουστικοί*, „tylėjimo ir klausymosi metu buvo vadinami ἀκουστικοί“ (Gel. *NA* 1. 9. 4. 5) (PHI).

Taip pat randama pavyzdžių, kuomet, priešingai, kažkas yra *už* laiko ribų:

- (48) *retentis **ultra iustum tempus** insignibus L. Antonium consulem triumviri fratrem ad Perusiam secutus*, „po teisėto laiko pasilikęs skiriamuosius kariuomenės ženklus lydėjo triumviro brolių konsulą Liucijų Antonijų į Peruziją“ (Suet. *Tib.* 4. 2. 3) (PHI).

Taigi (47) mokiniai metaforiškai būdami ir laiko „viduje“ turi paklusti Pitagoro mokymui tylėdami ir klausydamiesi, o (48) veikėjas už teisėto laiko ribų, todėl jo veiksmai tampa neteisėti. Kituose lotynų kalbos pavyzdžiuose konceptualioji metafora LAIKAS YRA TALPYKLA atskleidžiama per galimybę laikui užpildytam arba tuščiam:

- (49) *sed Bassus multis precibus, paene etiam lacrimis obsecrabat, **implerem** meum tempus*, „tačiau Basas meldamas beveik su ašaromis maldavo, kad užimčiau savo laiką“ (Plin. *Ep.* 4. 9. 12. 2) (PHI).

bei

(50) *nullum tempus illi umquam **vacabat** aut a forensi dictione aut a commentatione domestica aut a scribendo aut a cogitando*, „kuris niekuomet neturėjo laisvo laiko nei nuo viešo kalbėjimo, nei nuo pasiruošimo namuose, nei nuo rašymo ar mąstymo“ (Cic. Brut. 272. 4) (PHI).

Aukščiau pateiktuose pavyzdžiuose matyti, jog laikas suvokiamas per OBJEKTO TALPYKLOS metaforą, t. y. jis gali būti metaforiškai pripildomas kažkokia veikla arba likti tuščias ir neužpildytas. Taip pat plg.:

(51) *non patiar rem **in** id tempus adduci*, „Nepakęsiu, kad teismą vilkintų tol, kol⁴⁰“ (Cic. Verr. 1. 1. 53. 2) (PHI);

(52) *veni **in** tempore*, „Kaip tik laiku aš atėjau!²⁹“ (Ter. An. 758) (PHI).

Objekto metafora (26-27) leido žmogui nukelti kažkokį laiką į ateitį, o (51) atveju per konceptualiąją metaforą LAIKAS YRA TALPYKLA konkretus įvykis (teismas) yra metaforišku veiksmu patalpinamas laike kaip jo turinys. Plg.: pavyzdyje (52) prielinksnis *in* yra vartojamas su abliatyvo linksniu, todėl, kitaip nei prieš jį sakinyje, nurodo ne kryptį, o vietą, t. y. veikėjo atėjimas patenka į „tinkamo“ laiko ribas, todėl žmogus atvyko laiku. Jeigu jo atvykimas būtų anapus šių ribų, veikėjas vėluotų arba ateitų per anksti.

Galiausiai talpyklos metafora gali sąveikauti su metafora SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ. Šių metaforų sąveika vyksta, kuomet judėjimas ne tiese, o „per“ patį laiką:

(53) ***per** omne uitae suae tempus*, „per visą savo gyvenimą“ (Sen. Dial. 6. 2. 4. 1) (PHI).

Tokią vartoseną galima prilyginti atvejams, kuomet miestas arba miesto aikštė, per metaforas MIESTAS YRA TALPYKLA ir FORUMAS YRA TALPYKLA, metaforiškai yra suvokiami kaip objektai talpyklos, kuriuos užpildanti medžiaga yra žmonės ar materialūs turtai (pavyzdžiui, pastatai, šventyklos *etc*). Laikas, kuris gali būti pilnas baimės, pilnas gėrybių miestas ir žmonių pripildęs forumas yra priskirtini talpykos metaforai:

⁴⁰ A. Kučinskienės (2019) vertimas.

(54) *Chrysopolim Persae cepere urbem in Arabia, **plenam** bonarum rerum atque antiquom oppidum*, „persai užėmė Chrisopolį, miestą Arabijoje, pilną gėrybių ir seną tvirtovę“ (Plaut. Pers. 506-507) (PHI);

(55) ***plenum** est forum, plena templa circum forum, pleni omnes aditus huius templi ac loci*, „jie užpildė visą forumą, visas šventyklas aplink forumą, visus praėjimus į čia, į šią šventyklą³⁰“ (Cic. Cat. 4. 14) (PHI).

ir

(56) *nam praesens tempus acerbitatis erat **plenum**, reliquum vero timoris*, „nes dabartis buvo pilna žiaurumo, o ateitis baimės“ (RutLup. 1. 14. 8) (PHI).

Taigi, atitinkamai, atvejus, kuomet veiksmas tęsiasi per žiemą, upės teka per miestą ar Brutus eina per miesto aikštę taip pat galime grupuoti per talpyklos konceptualiąją metaforą:

(57) (x) ***per** amoenam **urbem** leni fluit agmine flumen*, „per puikų miestą letai tekėjo upė“ (Enn. Ann. 5. 163) (PHI);

(58) *mihi quidem videtur Brutus noster iam vel coronam auream **per forum** ferre posse*, „man atrodo, kad mūsų Brutus net ir su auksine karūna galėtų pereiti forumą“ (Cic. Att. 14. 16. 2. 5) (PHI);

(59) ***per** totum tempus hiemis*, „per visą žiemą“ (Livy 1. 21. 8. 1) (PHI).

Taigi, metafora LAIKAS YRA TALPYKLA yra neatsiejama ne tik nuo objekto (kuris yra talpyklos ribos) ir medžiagos (kuri yra talpyklos turinys) metaforos, bet ir gali veikti kartu su horizontalios ašies SUBJEKTAS JUDA ATEITIES LINK konceptualiąją metafora.

2.2.5. LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS⁴¹

Darniai tarpusavyje sąveikaujančios objekto, medžiagos ir talpyklos konceptualiosios metaforos lotynų kalboje apima tuos laiko aspektus, kuriuose laikas yra subjekto valioje. Tačiau

⁴¹ Toks pavadinimas grupuojant „veikiančio“ laiko metaforas pasirinktas pagal Lakoffo ir Johnsono išskirtą ontologinio konceptualiųjų metaforų tipo potipį – personifikacijas. Sprendimas buvo priimtas laikantis nuomonės, jog personifikacijos terminas gali suklaidinti dėl savo sąsajų su tradicine literatūrinio tropo samprata, be to neišpildo šios konceptualiosios metaforos esmės – laiko poveikio subjektui bei jos pagrindo – laiko konceptualizacija šioje metaforoje remiasi ne tik žmogiškosiomis patirtimis su kitais individais, bet ir jį supančia aplinka.

lotynų kalboje galima aptikti atvejų, kur pats laikas yra aktyvus veikėjas subjekto atžvilgiu. Pasak Lakoffo ir Turnerio, kadangi pokyčiai vyksta laikui bėgant, laikas gali būti suasmenintas kaip pokyčių sukėlėjas (angl. *changer/agent of change*), koks jo pobūdis, priklauso nuo to, kas ir kaip keičiasi arba kaip žmogus šį pokytį priima (Lakoff & Turner 1989: 40-34). Pavyzdžiui, *laikas gydo* – laikas bendrai suvokiamas kaip pokyčių sukėlėjas, tačiau pagal jam priskiriamą pokytį, pridėdama papildoma informacija – laikas yra gydytojas. Šiame nėra siekiama apibrėžti kokie konkretūs vaidmenys formuoja LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS metaforą, veikiau parodyti, jog ir lotynų kalbai būdingas toks laiko suasmeninimas.

Lotyniška *tempus* sąvoka nėra vienalytė ir nedaloma. Ta jos sudedamoji dalis, kuri lieka neišreikšta objekto, medžiagos ir talpyklos metaforomis, apibrėžiama per konceptualiąją metaforą LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS, kurioje laikas aktyviai veikia subjekto ar jo aplinkos atžvilgiu. Dažnai, tačiau nevisada, personifikuotas laikas yra tai, ką galėtume pavadinti aplinkybėmis ar esama situacija. Ši *tempus* sąvokos dalis kalboje neretai vartojama (60-61) greta arba pramaišiu su *res*, *occasio*, *facultas*, *necessitas* etc.

(60) *ut res atque tempus monebat*, „kaip ragino laikas ir situacija“ (Sall. Cat. 50. 3. 2) (PHI);

(61) *prout tempus ac res sineret*, „kaip leido laikas ir aplinkybės“ (Livy 28. 5. 9. 2) (PHI);

(62) *cum tempus posceret*, „kaip reikalavo laikas“ (Nep. Alc. 1. 3. 1) (PHI);

(63) *et iam moriendi tempus urgeret*, „ir jau mirties laikas spaudžia“ (Cic. Tusc. 1. 103. 2) (PHI).

Aplinkybės laiko konceptualizacijoje žymi išskirtinį santykį subjekto su laiku. Jos neišvengiamai veikia žmogų, o šį poveikį bandoma personifikuoti, t. y. laikas gali paraginti, duoti leidimą, pareikalausiti imtis veiksmų.

(64) *et consuetudinem earum epistularum quibus secundis rebus uti solebamus tempus eripuerat*, „o bendravimą laiškais, kuriuo įprastai naudojomės geresniais laikais, pasiglemžė laikas“ (Cic. Fam. 4. 13. 1. 4) (PHI);

(65) *anni autem tempus libertatem maiorem mihi dat*, „tačiau metų laikas man suteikė didelę laisvę“ (Cic. Fam. 10. 33. 5. 10) (PHI).

Ne tik žmogus gali turėti ar netekti laiko, tačiau ir laikas gali (64) atimti ar suteikti (65) individui konkrečius dalykus, abstraktus (66) ar net žmones (67), kartais šis veiksmas gali būti išreikštas visiškai fiziniu veiksmu – juos laikas tiesiog atneša kaip daiktus:

(66) *sed auctoritatem aut natura aut tempus **affert***, „tačiau įtaka yra arba įgimta arba su laiku įgijama“ (Cic. *Top.* 73. 6) (PHI);

(67) *omne tempus Clodios, non omne Catones **feret***, „Visi laikai turi klodijų, ne visi gimdo katonus³²“ (Sen. *Ep.* 97. 10. 1) (PHI).

Taip pat laikas paveikia ne tik patį žmogų, bet ir jam priklausančius dalykus (tiek fizinius, tiek abstrakčius). (x) pavyzdyje matome, kaip laikas gali nutraukti meilę.

(68) *amori finem tempus, non animus **facit***, „meilę nutraukia laikas, o ne širdis“ (Syr. *Sent.* A. 42) (PHI);

(69) *breviloquentem iam me tempus ipsum **facit***, „lakonišku mane padarė pats laikas“ (Cic. *Att.* 7. 20. 1. 1.).

Pavyzdys (69) iliustruoja, kaip laikas gali pakeisti patį žmogų. Šio atvejo metaforiškumą suprasti sunku, kadangi atrodo natūralu, jog su laiku žmogus keičiasi, tačiau būtent šio nuopelno už šį pasikeitimą priskyrimas personifikuotam laikui yra metafora. Laiko konceptualizaciją, kurios ištakų sritis yra žmogus, taip pat sunku atpažinti atvejuose, kur laikui yra priskiriamos žmogaus emocijos:

(70) *nam et tempus tum **triste** tum **laetum**, tum liberum tum angustum est, atque ad haec omnia componendus orator*, „mat ir laikas, tai liūdnas, tai džiugus, tai neapribotas, tai striukas, prie viso reikia pristaikyti oratoriui“ (Quint. *Inst.* 11. 1. 46. 2) (PHI).

Iš tiesų, laikas nėra nei liūdnas nei linksmas, tačiau taip jaučiasi subjektas arba aplink jį esantys žmonės, todėl ši laiko nuotaika priskirtina metaforai LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS.

2.3. Metaforinė laiko samprata lotynų kalboje

Shortas laikosi nuomonės, jog, palyginus su laiko erdvėje metaforomis, didžioji dalis kitų atvejų (pvz. struktūrinio tipo metaforos), kuriuose atskiri vaizdiniai projektuojami tam tikruose konceptualizuoto laiko aspektuose, tėra pavienės metaforos, taigi nėra pakankamai išplitę, jog

darytų įtaką lotynų kalbos semantinei sistemai. Autorius teigia, jog šių metaforų konceptualusis turinys yra santykinai turtingas savo struktūra ir sudėtingais vaizdiniais, todėl jų kuriamos reikšmės yra labai specifinės ir apribotos konteksto (Short 2016: 396).

Iš vienos pusės, šie pavyzdžiai nėra pavieniai paminėjimai⁴², jų paplitusią vartoseną tekstuose liudija šimtai atvejų, todėl negalime jų paprasčiausiai ignoruoti. Kita vertus, kadangi tai – tik dalis to, ką dar galime lotynų kalba (veikiausiai ir daugeliu kitų) pasakyti apie laiką, gali pasirodyti, jog laiko konceptą konstruojančių metaforų sąrašas yra neaprepiamas. Laiko metaforinė konceptualizacija vyksta ne tik per erdvę, o laiko konceptui suvokti pasitelkiamos įvairiausios pasaulio objektų, medžiagų ir talpyklų savybės. Galima pripažinti, kad laikas *per se* yra tiesiog labai sudėtingas konceptas, todėl nenuostabu, jog jo konceptualizacijai prireikia ne vieno, o keleto skirtingų raiškos būdų.

Kita vertus, mano manymu, dėsningumus gali trukdyti pastebėti būtent tai, kad didžioji dalis šių atvejų iš pirmo žvilgsnio atrodo pernelyg paprasti ar savaime suprantami, todėl tarsi neverti mūsų dėmesio. Kadangi ir lietuvių kalboje daugelis šiame skyrelyje pateiktų pavyzdžių yra suvokiami „pažodžiui“ (t. y. gimtakalbis lietuvis ir gimtakalbis romėnas, veikiausiai dėl artimos kultūrinės tradicijos, dalinasi tomis pačiomis arba labai panašiomis metaforinėmis laiko konceptualizacijomis), nekeliamė klausimų, kodėl galvojame ir kalbame vienaip, o ne kitaip. Panašiai kaip metaforoje GINČAS YRA KARAS (žr. 1. 2.), prireikia laiko pergaltoti ir atskirti, kad ginčas iš tiesų nebūtinai yra karas ar jo porūšis. Kita vertus, kai kurie atvejai, priešingai, yra visiškai nebūdingi mūsų laiko sampratai (plg. vertikali laiko ašis).

Tenka sutikti su Shortu, jog šiame skyrelyje paminėtos metaforos toli gražu nėra taip giliai ir neatsiejamai įsitvirtinusios mąstymo ir kalbos struktūrose kaip erdvinės laiko metaforos, be kurių, panašu, jog visai negalėtume suvokti laiko ir apie jį kalbėti. Tačiau, mano manymu, taip pat ir jokios kitos patirtys žmogaus gyvenime nėra tokios esminės pasaulio pažinimui kaip tos, kurios yra susijusios su erdve, todėl natūralu, jog erdvės pagrindu konstruojamos konceptualiosios metaforos ne tik daugiasluoksnės, bet ir galimai neišvengiamos. Taigi laiko suerdvinimas konceptualiosiomis metaforomis VĖLIAU YRA AUKŠČIAU/ANKSČIAU YRA ŽEMIAU (vertikali statinė)

⁴² Nedidelis kai kurių šiame darbe aprašytų metaforų dažnis (pavyzdžiui, vertikali laiko ašies laiko metaforų) kaip galima matyti lyginant su Shorto pateiktais pavyzdžiais, yra labiau susijęs su specifine raktažodžio tempus vartoseną nei su tų konceptualiųjų metaforų nebuvimu lotynų kalboje.

ir LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS, SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ (horizontali dinaminė) yra pagrindinis ir vedantis („guiding“) metaforinės laiko konceptualizacijos principas (Reid 2004: 105-106), dėl kurio tampa įmanomos kitos ontologinės metaforos – LAIKAS YRA OBJEKTAS, LAIKAS YRA MEDŽIAGA bei LAIKAS YRA TALPYKLA. Savo ruožtu medžiagos metafora įgalina struktūrinę metaforą LAIKAS YRA IŠTEKLIUS, o šiai sąveikaujant su metafora LAIKAS YRA OBJEKTAS, galima išskirti kitą reikšmingą struktūrinę metaforą – LAIKAS YRA TURTAS. Visos aukščiau išvardintos metaforos grindžiamos metaforiniu žmogaus ir laiko santykiu, kuriame aktyvus yra subjektas. Priešingai yra kuomet šiame santykiyje subjekto atžvilgiu aktyvus yra pats laikas, todėl išskirtina metafora LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS. Ši drauge veikiančių konceptualiųjų metaforų sistema įkūnija romėnų laiko sampratą ir tai, kaip itin sudėtingas laiko konceptas yra įgyvendinamas lotynų kalboje.

Išvados

1. Šiame darbe atlikus lotynų kalbos konceptualiųjų laiko metaforų analizę matyti, jog laiko koncepto metaforinė raiška lotynų kalbai yra itin būdinga.
2. Grupuoiant iš tekstyno išgautus metaforinės vartosenos atvejus pagal konceptualiųjų metaforų tipus išskirtos tokios lotynų kalbai būdingos metaforos:
 - a) LAIKAS YRA OBJEKTAS ERDVĖJE (erdvinė) ir ją sudarančios:
 - i) SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ ir LAIKAS YRA JUDANTIS OBJEKTAS (horizontali laiko ašis);
 - ii) VĖLIAU YRA AUKŠČIAU/ANKSČIAU YRA ŽEMIAU (vertikali laiko ašis);
 - b) LAIKAS YRA OBJEKTAS (ontologinė);
 - c) LAIKAS YRA IŠTEKLIUS (struktūrinė);
 - d) LAIKAS YRA TURTAS (struktūrinė);
 - e) LAIKAS YRA TALPYKLA (ontologinė);
 - f) LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS (ontologinė).

Taigi laiko konceptas lotynų kalboje reiškiamas erdvinėmis, ontologinėmis ir struktūrinėmis konceptualiosiomis metaforomis.

3. Ištyrus 3516 raktažodžio *tempus* pavartojimo atvejų, nustatyta, kad lotynų kalboje laiko metaforinė konceptualizacija dažniausiai vyksta per metaforas SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ, LAIKAS YRA TALPYKLA, LAIKAS YRA IŠTEKLIUS ir šią dalinai apimančią LAIKAS YRA TURTAS.
4. Tyrimo rezultatams įtaką neabejotinai padarė darbo apimtis ir pasirinktas raktažodis, todėl šis darbas jokių būdu neapima visų lotynų kalbai būdingų konceptualiųjų laiko metaforų, tačiau lingvistinių duomenų analize papildė žinias apie romėnų laiko sampratą, kurią išsamiau ištirti gali tolimesni didesnės apimties tyrimai.

Literatūra

2.4.Šaltiniai

1. Gaius Iulius Caesar, *Galų karo užrašai*. Vertė V. Radvilienė, Vilnius: Baltos lankos, 1998
2. Gajus Plinijus Jaunesnysis, *Iš laiškų: apie gyvenimą, valdžią ir mirtį*, sudarė ir iš lotynų kalbos vertė Aleksandra Teresė Veličkienė, Vilnius: Tyto alba, 2015
3. Lucijus Anėjus Seneka, *Laiškai Lucilijui*. Iš lotynų kalbos vertė Dalia Dilytė, pataisytas leidimas, Vilnius: Sofoklis, 2016
4. Lukrecijus. *Apie daiktų prigimtį*. Vertė M. Račkauskas. Vilnius: Mintis, 1964
5. Markas Tulijus Ciceronas, *Kalbos*. Vilnius: Pradai, 1997, 118-169
6. Ovidijus, *Herojų laiškai*, iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčinaitytė, Vilnius: Mintis, 2011
7. Ovidijus, *Liūdesio elegijos*, iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčinaitytė, Vilnius: Alma littera, 2016
8. Ovidijus, *Metamorfozės*. Vertė A. Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1979, 1990
9. *PRIEŠ KORUPCIJĄ. Markas Tulijus Ciceronas. Kalbos prieš Gajų Verį*. Iš lotynų kalbos vertė, įvadinį straipsnį ir komentarus parašė Audronė Kučinskienė, Vilnius: Societas Classica, 2019
10. (PHI) Pakhardo humanitarinio instituto klasikinės lotynų kalbos tekstynas. Prieiga internetu: <https://latin.packhum.org/index> (žiūrėta 2014-05-06)
11. Publijus Kornelijus Tacitas, *Analai*. Vertė D. Dilytė. Vilnius: Margi raštai, 2005
12. Publius Vergilijus Maro, *Georgikos*. Vertė A. Nyka-Niliūnas. Chicago: A. Mackaus Knygų Leidimo Fondas, 1984
13. Rankraštis. 1959. VIII.1-10 (A. Kučinskienė, A. Jaskelevičius, Profesoriaus Jono Dumčiaus palikimas: nuo rankraščių iki skaitmeninės duomenų bazės, *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2015, 261–286)
14. *Romėnų literatūros chrestomatija*, sudarė ir komentarus parašė D. Dilytė, Vilnius: Mintis: 2008, 347-349
15. Seneka, *Diatribės*. Vertė D. Dilytė. Vilnius: Pradai, 1997
16. Vergilijus, *Bukolikos. Georgikos. Enėjidė*, iš lotynų kalbos vertė Antanas Rukša, Vilnius: Societas Classica, 2015, 73-145

17. Vergilijus, *Eneida*. Vertė A. Dambrauskas. Vilnius: Vaga, 1967, 1989

2.5. Mokslinė literatūra

1. Dabrickytė, A. (2012). *Šalčio konceptas lietuvių ir vokiečių kalbose*, Šiaulių universitetas, magistrinis darbas
2. Frotscher, A.G. (2013). Treasure and Violence: Mapping a Conceptual Metaphor in Medieval Heroic Literature. In *Neophilologus* (97), 753–774
3. Gaivenis, K. & Keinys, St. (1990). *Kalbotyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa, pp. 122-123
4. Knighton, E. (2016). Vertical scales in temporal sub constructions in Latin. In Short W. M. (Ed.) *Embodiment in Latin Semantics* (pp. 57-85). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
5. Kövecses, Z. (2017). Conceptual metaphor theory. In Semino E. & Demjén Z. (Eds.) *Routledge Handbook of Metaphor* (pp. 13-28). London: Routledge.
6. Lakoff G. & Turner, M. (1989). *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
7. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors we live by* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.
8. Palmer, Gary B. (1996). *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin: University of Texas Press.
9. Reid, W. (2004) Monosemy, homonymy and polysemy. In Contini-Morava E. & Kirsner R. S. & Rodríguez-Bachiller B. (Eds.) *Cognitive and Communicative Approaches to Linguistic Analysis*, pp. 93-129
10. Sapir, Edward (1929), The status of linguistics as a science, *Language*, 5 (4): 207
11. Short, W. M. (2016). Spatial Metaphors of Time in Roman Culture. In *Classical World* 109 (3), 381-412
12. Short, W. Metaphors. In Bettini, M., & Short, W. (Eds.). (2018). *The World through Roman Eyes: Anthropological Approaches to Ancient Culture*. Cambridge: Cambridge University.
13. Urbonaitė, J. (2015). Metaphor identification procedure MIPVU: an attempt to apply it to Lithuanian. *Taikomoji kalbotyra* 2015 (7). Prieiga internetu:

<https://taikomojikalbotyra.lt/ojs/index.php/taikomoji-kalbotyra/article/view/70> (žiūrėta 2014-05-06)

14. Urbonaitė, J. (2017a). Metafora rašytiniame akademiname teisės diskurse: gretinamasis tyrimas, daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.
15. Urbonaitė, J. (2017b). *Metafora rašytiniame akademiname teisės diskurse: gretinamasis tyrimas*, daktaro disertacijos santrauka, Vilniaus universitetas.
16. Zanker, A. T. (2016). Chapter 8: The Classical Metaphors for Metaphor. In *Greek and Latin Expressions of Meaning : The Classical Origins of a Modern Metaphor*. München: C.H.Beck
17. Whorf, B.L. (1956). Science and Linguistics. In Carroll, J.B. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press. pp. 212–214.

Vaiva Žukauskaitė

Konceptualiosios laiko metaforos lotynų kalboje

Santrauka

Šio darbo pagrindas yra konceptualiųjų laiko metaforų analizė lotynų kalboje. Autentiški duomenys analizei surinkti iš lotynų kalbos tekstyno, kuriame paieška atlikta per tikslo srities raktažodį *tempus*. Darbe siekiama kokybiniu metodu išnagrinėti romėnų kultūrai būdingą laiko metaforų raišką, o būdingiausius metaforinės konceptualizacijos atvejus sugrupuoti pagal konceptualiųjų metaforų tipus. Tyrimo metu buvo išskirtos labiausiai įsitvirtinusios konceptualiosios laiko metaforos: SUBJEKTAS JUDA Į ATEITĮ (horizontalios ašies erdvinė metafora), LAIKAS YRA TALPYKLA (ontologinė metafora), LAIKAS YRA IŠTEKLIUS (struktūrinė metafora) ir ją iš dalies apimanti LAIKAS YRA TURTAS (struktūrinė metafora). Kitos lotynų kalbos laiko metaforinei konceptualizacijai būdingos metaforos: erdvinės - LAIKAS YRA OBJEKTAS ERDVĖJE (horizontali ašis), VĖLIAU YRA AUKŠČIAU/ANKSČIAU YRA ŽEMIAU (vertikali); ontologinės - LAIKAS YRA OBJEKTAS ir LAIKAS YRA AKTYVUS VEIKĖJAS. Tokio pobūdžio lotynų kalbos metaforų analizė lietuvių kalba dar nėra daryta, todėl šis darbas pradėti pamatą tolimesniems konceptualiųjų metaforų tyrimams Lietuvoje.

Raktažodžiai: lotynų kalba, konceptualioji metafora, laiko konceptas

Vaiva Žukauskaitė

Conceptual Time Metaphors in Latin

Summary

This paper presents a corpus-driven analysis of conceptual metaphors of time in Latin. Authentic language data were extracted from the corpus based on the target domain keyword *tempus*. The aim of the study was to qualitatively examine the conceptual metaphors of time and to provide a grouping of the most typical cases of metaphorical conceptualization based on the types of conceptual metaphors. Based on the results of the analysis, it may be stated that the foundation of how Romans conceived time is built on metaphors: TIME IS STATIONARY AND WE MOVE THROUGH IT (orientational - horizontal axis), TIME IS A CONTAINER (ontological), TIME IS A RESOURCE (structural) and partially covering the latter - TIME IS WEALTH (structural). Other mentionable cases are: TIME IS A MOVING OBJECT (orientational - horizontal axis), BEFORE IS ABOVE and AFTER IS BELOW (orientational - vertical axis), TIME IS AN OBJECT (ontological) and TIME IS AN AGENT (ontological).

Keywords: Latin, conceptual metaphors, time